

Proto Svetislav Davidović
**Srpska pravoslavna crkva
u Bosni i Hercegovini
od 960. do 1930. godine**

Internet izdanje Izvršni producent i pokrovitelj: Tehnologije, izdavaštvo i agencija <u>Janus</u> Beograd, 27. januar 2002. Producent: Zoran Stefanović Likovno oblikovanje: Jadranko Barišić Digitalizacija tekstualnog i likovnog materijala: Nenad Petrović Korektura: Nenad Petrović	Štampano izdanje Izdavač Dobrica knjiga , Novi Sad, 1998. g. Treće izdanje Za objavljivača: Dobrislav Đurović, glavni i odgovorni urednik Idejno rešenje korica, korektura i lektura: Dobrica knjiga Slog i prelom: Anatta, pres Novi Sad Štampa i povez: Maxima, Novi Sad Tiraž 500 primeraka 1998. ljeta Gospodnjeg Izdaje i distribuira: Dobrica knjiga, P. fah 113,21101 Novi Sad
SIR - Katalogizacija u publikaciji Biblioteka Matice srpske, Novi Sad 281.961(497.15)"960/1930" Davidović, Svetislav Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini : (od 960-1930 god.): monografija / napisao Svetislav Davidović. - [3. izd.]. - Novi Sad : Dobrica knjiga, 1998 (Novi Sad : MAHIMA). - 112 str.; 20 st. (Biblioteka Odglas ; knj. 2) (Izdanja Dobrislava Đurovića) Predgovor trećem izdanju / mitropolit dabrobosanski Nikolaj: str. 9-10. - Pogovor / Jovan D. Gardović: str. 105-107. a) Srpska pravoslavna crkva - Bosna i Hercegovina - 960-1930 136918535	

**S blagoslovom Njegovog Preosveštenstva Mitropolita Dabrobosanskog gospodina
Nikolaja**

Ovu knjigu objavljujem povodom: 2000 godina hrišćanstva, 800 godina manastira Hilandara, 780 godina od samostalnosti SPC i osnivanja Dabrobosanske Mitropolije, 480 godina goraždanske štamparije (Sopotnica), 385 godina Bogoslovije Sv. Tri Jerarha u manastiru Krka, sada smještenoj u Srbiju, 120 godina Sarajevske Bogoslovije i osnivanja hora (Sloga), 61 godine od osvećenja moje parohijske crkve

Sv. Trojice u Ustikolini, koju je osvještao Sv. Petar (Zimonjić), dabrobosanski mitropolit, sad pod okupacijom poturčenjaka i dejtonskog potpisa
Dobrislav Đurović

Sadržaj

- [Predgovor trećem izdanju](#)
 - [Predgovor drugom izdanju](#)
 - [Predgovor](#)
[Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini \(960-1930. g.\)](#)
 - [Prvi dio \(960-1465. g.\)](#)
 - [Drugi dio \(1465-1766. g.\)](#)
 - [Treći dio \(1766-1880. g.\)](#)
 - [Četvrti dio \(1880-1930. g.\)](#)
 - [Pogovor](#)
 - [Fusnote](#)
-

Predgovor trećem izdanju

Istorija prote Svetislava Davidovića, po treći put će izaći i naći se pred čitalačkom publikom.

Istorija je uvek bila i ostala učiteljicom savremenika i generacijama koje dolaze. Monografija o Srpskoj pravoslavnoj crkvi od 960, pa do 1930. u Bosni i Hercegovini, u ovom vremenu krize svake vrste, dobro će doći ovim ponovljenim izdanjem. Ovo je razdoblje od nekih 970. godina, a iduće (1999) godine navršava se i 780. godina od samostalnosti Srpske pravoslavne crkve, pa i ovde u ovim delovima naše Crkve. Obzirom na konciznost knjige, veliki broj podataka, koje je pisac spasio od zaborava, vredni su i o piscu govore koliko je ljubio svoju Crkvu i svoj narod.

Pisac je uneo u ovo delo svu svoju duhovnu snagu i umeće. Iz knjige se daje iščitati namera pisca: knjiga da bude od koristi čitaocima. Zato je ona i u ovom trećem izdanju preporučljiva. Verovatno je pisac dosta truda uložio na prikupljanju podataka, uveren da bez pouzdane građe nema ni opšte primljene knjige od čitalaca i ljudi od pera i nauke. Isto tako bez pouzdane građe nema ni autentične istorije. Kroz knjigu se oseća mirnoća protinog pisanja uz veliko prisustvo Srpskog naroda u Srpskoj Crkvi u Bosni i Hercegovini. On nije mogao, a ne može se ni očekivati, da prikaže sve ono što se u prošlosti dešavalo na ovim prostorima, a život naše Crkve bio je vrlo intenzivan i buran obzirom na sve druge događaje i okolnosti koje su se dešavale. On je znalčki izabrao veliki broj podataka koji su uvek dobro došli čitaocu. On nije pretendovao na naučni nivo knjige, već je kao svoj dar podnosi narodu Srpskom da je čita i da nešto više zna o svemu onome, što kao prijatan miris dopire do nas. Čini mi se da baš to knjizi daje posebnu vrednost, a i piscu da ne bude zaboravljen.

Neću se ovde upuštati ni u dublju analizu knjige niti njenu podelu na periode. To će sami čitaoci zapaziti, oceniti i osetiti da je ona i danas izazov naraštajima, koji će o

Srpskoj Crkvi u Bosni i Hercegovini pisati temeljitije, a uz to i o Srpskom narodu na ovim prostorima. Sem toga, treba naglasiti: nije važan obim knjige, nego su važni podaci koji se u njoj nalaze, a ovde ih čini mi se ima ipak dosta. Tako je ona i danas učiteljica života, našem Srpskom narodu u Bosni i Hercegovini i ovim trećim izdanjem dobro došla.

Mitropolit dabrobosanski, Nikolaj

Predgovor drugom izdanju

Predgovor izdanju iz 1991. god., Sarajevo

Bosna i Hercegovina, kao geografski fenomen, trebala bi biti veoma izazovna mnogim oblastima nauke, posebno istoričarima. Na ovom području veoma živo, skoro nerazdvojno, prepliću se Istočno i Zapadno hrišćanstvo a od srednjeg veka četiri najuticajnije svetske religije i kulture. To su: Pravoslavno ili Istočno hrišćanstvo, predstavljeno Srpskim narodom, Zapadno ili Rimokatoličko hrišćanstvo, predstavljeno Hrvatskim narodom, Islam, predstavljen najpre osvajačima Balkana Otomanskom Turskom imperijom, a kasnije i do naših dana narodom ovog podneblja koji je prešao na Islam i novodoseljenim Jevrejima, najviše iz Španije. Ovakav mozaik religija i kultura, manje-više zastupljenih i uticajnih na jednom području, retko se gde može sresti u svetu, a u Evropi sigurno nigde više. To je ono što BiH čini onim što jeste, što život u njoj čini lepim ali odgovornim i teškim.

Crkvena, nacionalna i politička istorija ovog podneblja obrađena je vrlo šturo, fragmentarno i oskudno, a u odnosu na njen značaj skoro pocenjivački. Najčešće se ovom pitanju, od strane naučnika izvan BiH, prilazilo kao manje važnom i teško objašnjivom, jer je od naučnika zahtevalo dobro poznavanje sve četiri religije, koje su uvek imale presudne uticaje na kulturne i istorijske događaje. Takvih naučnika bilo je veoma malo ili nimalo.

Od strane naučnika poreklom sa ovog terena sav rad bio je pretežno obojen viđenjem svih događaja i objašnjavanjem istorijskih činjenica iz ugla i interesa kulture i religije iz koje je poticao, tj. tendenciozan. Posebno je to izraženo kod onih kultura i religija koje su kasnije došle na ovo područje. One su želele da dokažu izvestan prestiž i prepotenciju strane koju predstavljaju i čije interese zastupaju. Najčešće tu nije poštovan ni elementarni naučni moral i objektivnost.

Istoriju ranog hrišćanstva ovde još niko nije temeljnije proučavao. Dolazak Srpskog naroda na ovu istorijsku scenu, njegovo primanje Pravoslavnog hrišćanstva i stvaranje pravoslavne kulture i sopstvene istorije (Svetosavlja) obrađivani su fragmentarno ili su se samo pominjali neki od njegovih brojnih materijalnih izvora i događaja.

Istoriju Srpske pravoslavne crkve i Srpskog naroda u BiH do sada još niko nije studiozno i sveobuhvatno obradio. Najverovatnije, iz napred navedenih razloga, mnogi kulturni i naučni radnici u svojim radovima preko ovog segmenta prelaze površno, ili ga nikako ne obrađuju. Čak ga i ne pominju u svojim radovima kao nedovoljno

obrađenim. Obično se ovaj duhovni i istorijski konglomerat naziva "tamnim vilajetom" i time se sve završava.

Jedinu do sada sveobuhvatniju studiju iz ove oblasti obradio je banjalučki proto Svetislav Davidović u monografiji "Srpka pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini (od 960. do 1930.)".

Osim hiljadugodišnjeg perioda koji monografija obrađuje, rad karakteriše apologetski stav, prema jednostranom i pogrešnom predstavljanju istorijskih zbivanja i izvora. Rad obiluje naučnim izvorima, bogatom literaturom te sistematskim i objektivnim izlaganjem činjenica. Autor verovatno nije imao vremena i mogućnosti da opširnije prikazuje pojedine periode i značajne događaje. To, međutim, ne umanjuje njegovu vrednost i doprinos istoriji SPC crkve u BiH. Pojedini navodi iz istorijskih izvora kritički bi se mogli osporiti (npr. Skarićevo datiranje Stare s.p. crkve u Sarajevu), ali to su detalji u odnosu na prebogatu literaturu iz ove oblasti koju autor navodi i događaje i izvore koje obrađuje.

Pošto se "istorija ponavlja", u naše vreme pojavila se preka potreba da se afirmiše istorija Srpskog naroda u SPCrkve u BiH radi objektivnijeg shvatanja i prikazivanja njihovih istorijskih događaja.

Iz tih pobuda smatramo za potrebno da se ponovi izdanje ove monografije prote Davidovića. Želja nam je da našoj široj javnosti pokažemo uvek spremnost svedočenja i borbe za istinu, čast, poštenje i iskrenost, čemu nas je učio Gospod naš Isus Hristos, a što je u nas usadio duhovni otac naše crkve i našeg naroda, Sveti Sava.

Značaj ovog rada je u mogućnosti sagledavanja dosadašnjih BH istorijskih zbivanja sa Srpskim narodom i Srpskom pravoslavnom crkvom u prošlosti, sadašnjih zbivanja i eventualno sagledavanje budućnosti. "Istorija je učiteljica života".

Dok se ne pojave ozbiljniji i sveobuhvatniji radovi, zahvalni smo proti S. Davidoviću na njegovom trudu i radu koji mi, njegovi potomci, možemo koristiti da bi sagledali ko smo, od kada postojimo na ovom terenu i kakvi smo. Njegov rad svakako čeka nastavak i dopunu u mlađim generacijama.

Mislim, da možemo biti ponosni na naše pretke i ugledati se na njih u našem budućem životu.

Ovo izdanje finansijski je omogućio Gospodin Momir Vuković na čemu mu svesrdno zahvaljujemo, moleći se svemilostivom Bogu da mu daruje obilje zdravlja i duhovnog prosvetljenja, kako bi i dalje činio ovakva i veća bogougodna dela.

Protojerej Periša Vranić

Predgovor

Dosad nije bila obrađena čitava istorija srp. pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini. Ovo je prvi takav pokušaj, koji je ujedno i prilog općoj Istoriji Srpske Crkve.

Kad se uzme u obzir nepotpunost domaćih podataka za ovu istoriju i nepouzdanost stranih izvora o njezinom najstarijem dobu, kao i oskudica podataka za vrijeme turske uprave, razumljivo je, da nije lak posao pisati potpunu istoriju gore pomenute crkve. Stoga ni ovaj rad ne može biti bez, mana, na koje će ukazati istorijska kritika. Ali

pisac se je trudio da ukratko, vjerno i objektivno opiše svu prošlost naše crkve u ovim krajevima.

Sam predmet dodiruje odnose naročito pravoslavne i rimokatoličke crkve, jer su se one od starina uvijek borile u Bosni i Hercegovini kao na raskrsnici Istoka i Zapada. Ali ne bi trebalo da ma ko smatra za uvredu ili za nesavremeno, što se ovdje te međusobne vjerske prilike katkad slikaju u življim bojama, jer nikakva istorija ne smije kriti fakta, ili ih krivo predstavljati.

Primjedbe temeljite kritike pisac ove monografije uvijek će rado čuti i biće na njima zahvalan.

Ovaj rad podijeljen je na četiri dijela.

Prvi dio govori o srp. pravosl. crkvi u Bosni i Humu za vrijeme samostalne banovine i kraljevine (960. Do 1463. god.);

Drugi dio slika stanje te crkve pod ohridskom arhiepiskopijom i obnovljenom pećkom patrijaršijom (1463. Do 1766. god.); u trećem dijelu izložena je njezina istorija pod grčkom jerarhijom (1766-1880. god.), a četvrti dio obuhvata doba polunezavisnosti i privremenog uređenja pomenute crkve pod srpskom jerarhijom i vrhovnom vlašću carigradske patrijaršije (1880 do 1905. god.), zatim stanje pod istom jerarhijskom upravom, ali sa stalnim uređenjem na osnovu avtonomne Uredbe (1905-1919) i, najposlije, u tome se dijelu govori o najnovijim događajima srp. pravosl. bosansko-hercegovačke crkve u ujedinjenoj Srpskoj Crkvi, ali sa zadržanom svojom Uredbom, koja je i sad glavni crkveni zakon u bos. herc. eparhijama; po tome je četvrti dio vrijeme od 1880 do 1930. god.

U primjedbama navedeni su istorijski izvori i pomoćne knjige, kojima sam se služio pri izradi ove monografije.

S. D.

Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini (960-1930. g.)

Prvi dio (960-1465. g.)

Domaći i strani izvori. - Istorija crkve u vezi s događajima za vrijeme bosanskih banova i kraljeva i humskih velmoža. Episkopije. - Crkveno uređenje i uprava. - Crkve i manastiri. - Sveštenstvo i narod. - Prosvjeta i književnost. "Bosanska crkva" je pravoslavna.

Podaci, koji služe kao izvor za ovaj period, dijele se na domaće i strane. Domaći su izvori:

- a) povelje bosanskih banova i kraljeva (do kraja XII do polovine XV stoljeća), bosanske i humske vlastele;
- b) rukopis Hvala krstjanina iz 1404. g., rukopis krstjanina Radoslava (oko polovine XV stoljeća) i testamenat gosta Radina (iz XV vijeka);
- v) nadgrobnni spomenici i crkve sa sačuvanim natpisima i drugim znacima.

Pokraj svega toga ističemo ovdje, da su nepotpuni izvori za crkvenu historiju u Bosni i Humu ovoga perioda; oni su propali na razne načine^[1] ali se s razlogom misli, da ih je većina uništeno za vrijeme vjersko političkih borbi, kojima je ispunjena čitava historija Bosne kao samostalne države, a naročito za dugoga turskog gospodstva. Osobito je šteta, što se nijesu sačuvali stari bosanski i humski ljetopisi i životopisi.

Strani su izvori: razna dokumenta državnog arhiva i biblioteka u Dubrovniku, koju je izdao Medo Pucić pod imenom Spomenici srpski, Beograd, 1858 (knj. II) i 1862. g. (knj II), a donekle mletački i mađarski izvori. Treba odmah napomenuti, da su strani izvori često oprečni domaćima pri izlaganju vjerskog stanja u Bosni i Humu; stoga uvijek nisu vjerodostojni. Njihova vjerodostojnost sumnjiva je već i za to, što su ih pisali većinom rimokatolički misionari, koji su uvijek tendenciozno pisali o prilikama, svom radu i uspjehu među balkanskim Slovenima. Ti su misionari kao inkvizitori u Bosni napisali i poznate tri priručne svoje knjige (njih je Franjo Rački objavio u zagrebačkim Starinama knj. 1, str. 98-100. i 109-140, i knj. XIV, str. 3-20), u kojima se izlaže dogmatika zapadnih patarena bogumila, koju misionari bez osnova i tendenciozno podmeću i "bosanskoj crkvi". Stoga ćemo se u ovoj radnji najviše držati domaćih izvora, jer iz njih može biti prilično jasna slika vjerskog života u gore pomenutim zemljama.

Oslanjajući se na razne istorijske izvore historici se ne slažu govoreći o narodnoj "bosanskoj" crkvi; dok Rački^[2] na osnovu stranih izvora drži, da je to bila prava bogumilska "patarenska" vjera, a po njemu istog su mišljenja i Klajić^[3], Prelog^[4], Truhelka^[5], Jireček^[6], pa i većina Srba^[7] Drugi se drže domaćih izvora, te po njima izvode zaključak, da je bosanska crkva bila vrlo blizu pravoslavnoj ili potpuno pravoslavna, a paterenskom, manihejskom i uopće jeretičkom i šizmatičkom su je, kao njeni protivnici, nazivali rimokatolici iz vjerskih i političkih uzroka.^[8] I u ovoj radnji govoriće se o "bosanskoj crkvi" kao o čisto pravoslavnoj, a na osnovu čega, reći će se na kraju ovog prvog dijela.

Najstariji je spomen o hrišćanskoj crkvi u Bosni 530 i 532. god. na crkvenim saborima u Solinu, kad su Bosnom vladali Istočni Goti (Klajić, Poviest Bosne str. 40); tu se govori o ecclesia bestoensis (crkva zenička) i njezinom episkopu Andriji, ali tek od 960. god., kad je Bosna poslije smrti srpskog vladara Časlava postala privremeno samostalna, jer je dotle bila pod Srbijom, i iz XI stoljeća kad se je konačno odijelila od Srbije, poslije zetskog kralja Bodina (1085. g.), imamo više vijesti. Bosna je već za Časlavove vlade bila hrišćanska; njezina je crkva najprije bila pod dračkom i spljetskom arhiepiskopijom, do 1067. god. pod barskom, a od 1078. god. pripala je dubrovačkom arhiepiskopu, kome to pravo potvrđuje papa Urban III (1187)^[9], jer je na bosansku episkopiju (tada bješe samo jedna) isticao svoje pretenzije i spljetski arhiepiskop, koga su štitili ugarski kraljevi. Oko 1154-1163. god. vladaše Bosnom i Zahumljem sa Stonom ban Borić kao prvi samostalni bosanski vladar i mađarski saveznik protiv vizantijskom caru Emanuilu, a poslije Borića znameniti Kulin ban (1180-1204), u Bosni u ostalim tadašnjim srpskim državama i u Hrvatskoj^[10], sve do

kraja XII vijeka borili su se istočni i zapadni uticaj. U Hrvatskoj i u Bosni ta je borba bila jača, jer su te zemlje najviše bile izložene zapadnom, latinskom i rimokatoličkom uticaju već i po svom položaju. Nije nikakvo čudo, što je u gorovitoj Bosni naročito od XII stoljeća nastala ogorčena borba i u vjerskom pogledu između zavađenih hrišćanskih crkava poslije njihove diobe (1054. god.), jer se njihove dogmatske razlike u prvo vrijeme nijesu u narodnim masama jasno osjećale. Ma da Klajić u svojoj istoriji Bosne (str. 53) kaže, da je u njoj u XI vij. bilo "manastira latinskog i grčkog (Graecorum sive Sclavorum) obreda.. i sledbenika obiju obreda", latinski jezik u crkvama i uopće rimokatolička vjera u Bosni nijesu se mogli održati, jer je tu zapadna crkva bila bez jake organizacije; stoga je tek poslije nešto oživjela zahvaljujući tuđoj pomoći. Osim toga ne treba zaboraviti, da su se za vlast nad bosanskom episkopijom dugo borili spljetski i dubrovački arhiepiskopi, što je samo smetalo rimokatoličkoj crkvi u Bosni. U Bosni i Humu već je za banova Borića i Kulina (kao i za vladanja njihova savremenika raškoga velikog župana Stevana Nemanje) nadvladao uticaj pravoslavne istočne crkve sa slovenskim bogoslužjenjem, jer papin poslanik Jovan de Casamaris piše 1203 god. Inocentiju III ovo: ""Noveritis praetera, quod in Regno Bani Culini de Bosna non est nisi unus episcopatus, et episcopus modo mortuus est. Si posset fieri quod aliquis Latinus ibi ponertur.." ^[11] (Osim toga da znate, da u državi bosanskog bana Kulina nema već samo jedna episkopija, i sad je upravo umro episkop. Ako može biti, da se tu postavi kakav Latin). Iz toga se vidi, da je sve do 1203. godine bio u Bosni samo jedan episkop i da su već tada njezini episkopi i sveštenici bili za istočni obred i slovensko bogoslužjenje. Pape nijesu mogle pregoriti Bosne i Huma ne samo iz vjerskih razloga, nego i zato što bi izgubile i jurisdikciju nad njima, a iz političkog egoizma pomagali su im i mađarski kraljevi. Tako je nastala u Bosni i Humu ogorčena borba između istočno-pravoslavne crkve, kojoj pripadaše sav narod zajedno sa skoro svima svojim vladaocima i vlastelom, i stranaca-rimokatolika, koji se pojaviše u tim krajevima tek od te borbe, a ona nije bila ništa drugo nego hajka na pravoslavnu crkvu, ili kako je rimokatolici nazivahu "patarensku" da opravdaju svoja krvoprolića i pustošenja. U toj borbi, i za naprijed spomenutih razmirica arhiepiskopa spljetskog i dubrovačkog za prevlast nad crkvom u Bosni, pojavila se je samostalna pravoslavna bosanska crkva između 1190 i 1199. g., kad je Kulin ban sa svojom porodicom i 10.000. najuglednijih podanika prekinuo svaku vezu s papama. Stoga je istorija Bosne naročito od početka XIII stoljeća Do 1463. g. - istorija borbe i istočne i zapadne crkve u tome kraju srpskog naroda; u toj borbi, može se reći, postala je bosanska država, u njoj je živjela i propala.

Još za vrijeme Kulinovo započe ta borba, jer najprije mađarski kralj Bela III ustade na toga Jeretika", a zatim njegov sin Emerik i zetski kralj Vukan Nemanjić svojim intrigama protiv Bosne i Huma (u Humu tada vladaše knez Miroslav ^[12], zet Kulinov, poznat kao odlučan i vjeran sin istočne crkve) izazvaše papu Inocentija III, koji pod ugarskom zaštitom posla u Bosnu svog poslanika Jovana de Casamaris-a, te on na državnom saboru na Bijelom ili Bolinu Polju (kod Zenice), 8 aprila 1203. god.

prijetnjama natjera bana Kulina, njegovu porodicu i prvake (djeda goste i manastirske upravitelje: Dragišu, Ljubina, Dragoša, Pribišu, Ljubena, Radoša i Vladoša) "patarenske" bosanske crkve, da pod silom prilika izjave i svojim potpisom potvrde, kako će se otsad odreći raskola i priznavati nauku i običaje rimske crkve. Kulin ban je još 1202. g., na poziv papin i kralja Emerika, Belina nasljednika, da se odreče "patarenstva" (tj. pravoslavlja) i istjera jeretike iz Bosne, u nevolji izjavio, da je držao "patarene" ne kao jeretike, već kao pravovjerne, te je zamolio papu, da pošalje svoje poslanike u Bosnu, da stvar ispituju u uredu crkve. To obećanje, koje su Kulinovi poslanici; bosanske crkvene poglavice Ljubin i Dragota, lično donijeli papi i kralju Emeriku, bilo je samo formalnost, jer je bosanska crkva i dalje napredovala, što je uznemirivalo papine poslanike. Ali je Kulin ban zaista doveo u Bosnu prve rimokatolike: erdeljske Sase (odatle nazivi sela Sasi i Sasina i rudnika Kvarac^[13], što u njemačkom jeziku znači bijeli kamen, srebrna ruda) i Latine iz dalmatinskog primorja, da kopaju rude. Batinić veli, da su se kod Fojnice sve do sada u narodu sačuvali svi rudarski nazivi na njemačkom jeziku, a mnoge druge riječi nose talijansko obilježje.^[14] Kulina je naslijedio bi Stjepan (1204-1232), koga su kao nesposobna i pristašu pape i Ugarske zbacili bosanski velikaši, pa izabrali za bana. Mateja Ninoslava, ali su taj Stjepan i zatim sin mu Sebislav upravljali pomoću Ugarske pograničnom oblašću Usorom sve do 1240. g.; poslije te godine vladao je Usorom, kao i ostalom Bosnom još prije, ban Matej Ninoslav (1232-1250), revan "pataren". Za vrijeme njegovo "patareni" digoše glavu, pa i tadašnji episkop prijeđe na stranu "patarena", smatrajući ih pravovjernima, što uznemiri papu i Mađare, koji pod vođstvom kaločkog arhiepiskopa Ugrina upadoše u sjeverne krajeve Bosne, da progone jeretike, te Matej Ninoslav 1233. god. sa svojim rođakom Prijezdom i drugom vlastelom pristade uz rimokatoličku crkvu, ali već 1234-1239. Mađari digoše krstašku vojsku protiv jeretičke Bosne i njenoga bana, koji se složno i očajno borahu i ne gledajući na sve nevolje u brzo se oporaviše poslije 1239. g. Mađari su ratovali s Bosnom i 1244. god. No ipak od vremena tih ugarskih navala za vlade bana Mateja Ninoslava počinje se u Bosni širiti i uređivati rimokatolička crkva pod upravom Ivana, dominikanca, i po narodnosti Nijemca (Klaić, Poviest Bosne, str. 70); ona poče graditi svoje crkve, a od XIV vijeka i manastire, većinom uz rudnike^[15], a crkve i manastire bosanske pravoslavne crkve u tim i kasnijim borbama opustoše, ili ih rimokatolici pretvoriše u svoje. O tim navalama kaže hrvatski istorik F. Šišić, ovo: "Od toga se vremena ponavlja prizor: dok su katolicima, a čim oni izađu, sve se opet vraća bogomilstvu".

Pozivajući se na ta svoja osvajanja Mađari su sve do 137b. godine isticali svoje vrhovno pravo na Bosnu, a zbog nasilja, koja su tu činili, postali su omrznuti u narodu u to vrijeme pape Grigorije IX i Inocentije IV na molbu ugarskoga kralja Bele IV odvojiše (1235 i 1247. g.) rimokatoličku biskupiju u Bosni od dubrovačke nadbiskupije i potčiniše je kaločkom^[16], ugarskom nadbiskupu, iz čega se također vide mađarske pretenzije na Bosnu; pod tim nadbiskupom ostala je bosanska rimokatolička

crkva sve do 1852. god., a episkop joj je stanovao većinom u Đakovu jer se u Bosni nije mogao održati zbog nesređenih prilika.^[17] Osim toga poslije duže međusobne borbe između 1248 i 1291. g., franjevci u Bosni, kao inkvizitori, sasvim zamijenise dominikance, u koju u velikom broju dođoše u prvoj polovini XIV stoljeća, te svojim vještim radom znatno pomogoše širenju u utvrđenju rimokatoličke vjere. Ali su i prvi franjevci, koji dođoše u Bosnu, većinom bili Nijemci, a manjina ih je bilo Talijana i Hrvata, dok poslije ne nadjačaše Talijani; Rim je ove naročito slao, jer ih je smatrao kao najpouzdanije, i što je bilo malo. franjevaca iz Bosne.^[18]

Mateju Ninoslavu i pri kraju vladanja prijetila je opasnost od mađarskih spleetaka zbog "patarenstva", ali njega i Bosnu ovaj put spasoše Mongoli svojom navalom na Ugarsku, te Bela IV ostavi na miru bosanskog bana, koji umire 1250. g. kao vjeran sin istočne crkve.

Poslije Mateja Ninoslava bio je neko vrijeme ban rimokatolik Prijezda, a zatim se Bosna komada, jer nastadoše borbe za presto, kojima se koristiše Mađari, te

Bela IV pokori Bosnu i Hum (1254. g.) i po raznim krajevima nastavi za upravitelje svoje ljude. Gornjim i Donjim Krajevima i Usorom gospodario je ban Stjepan Kotroman I, sjevernim i istočnim krajevima vladaše biv. srpski kralj Stevan Dragutin (od 1282-1314. g.), Zapadnim Stranama hrv. ban Pavle Šubić (do 1312. g.) i sin njegov Mladen (do 1314. g.). Mladen Šubić od 1314 do 1322. g. beše gospodar sve Bosne, ali pod mađarskom zaštitom. Sve su te vladaoce pape pozivale, da gone "patarene" u svom području, što su oni i obećavali činiti (kao što su obećavali u svoju državu uvesti rimski katolicizam i srpski vladaoci Nemanjići, nalazeći se u teškim političkim prilikama.^[19] Ali od toga nije bilo praktične vrijednosti, jer papa Bonifacije VIII 1298. g. uvodi ponovo u Bosni i drugim srpskim krajevima inkviziciju, koja je u Bosni, pod zaštitom ugarskih kraljeva izazivala samo vjerske trzavice i oružane sukobe. A avinjonski papa Jovan XXII tuži se 1319. g. banu Mladenu Šubiću na progonstva, upravo uništavanje, rimokatoličkog sveštenstva i rušenja crkava u Bosni, što ih čine "patareni". To potvrđuje, da se rimska crkva nije dotle mogla u Bosni učvrstiti, ali to je bilo i uzrok, što je mađarski kralj Karlo Roberto udario na Bosnu zarobio Mladena, koga je naslijedio ban Stjepan Kotromanić II (1322-1350), sin Stjepana Kotromana I i Jelisavete, kćeri Dragutinove.

Čim je pomoću Karla Roberta došao na prijesto ban Stjepan, pape Jovan XXII i Benedikt XII poručise mu po inkvizitoru franjevcu Fabijanu, kao i preko Karla Roberta, da iz Bosne i Huma istrijebi jeretike, koje je i sam štitio^[20], pa kad ne poslušao, papa i mađarski kralj zaprijetiše mu, te je taj znameniti ban, okretni političar i saveznik kralja Lajoša I protiv cara Dušana (ovaj 1351. g. opsijedaše tvrđinu grad Bobovac, ali se pregazivši Bosnu vratio kući zbog drugih državnih poslova) iz političkih razloga od 1340. g., osobito u posljednjim godinama svog vladanja^[21], bio naklonjen rimskoj crkvi, čime se popraviše njezine prilike, ali narod je ostao vjeran narodnoj crkvi "bosanskoj" koji se službeni naziv najprije pojavljuje u vrijeme njegovo^[22] jer je ona tada postala moćna i upravo državna.

Poslije smrti bana Stjepana Kotromanića II i regentstva njegove snahe Jelene, koja sa sinovima Tvrtkom i Vukom upravljaše Bosnom pod ugarskom zaštitom do 1366. g., sad zavlada uz potporu i milošću mađarskog kralja Lajoša I sam njezin sin Tvrtko I. Ali Lajoš 1360. god. lično dovede vojsku u Bosnu, da iz nje istjera krivovjerce, te povede sa sobom i mnogo dominikanaca i franjevacu. Kralja je, tobože, na ratovanje natjeralo "pustošenje bezbrojne množine jeretika i patarena",^[23] a ujedno i to, što Jelena i njezin maloljetni sin Tvrtko nijesu izvršili ugovor od 1357. g., kojim se obvezaše da će istjerati "patarene". Ugarska ni tom prilikom nije postigla za se kakva većeg uspjeha, pa kad je Lajoš ratovao s Litvom i Mljecima, ban Tvrtko potpuno se oslobodi mađarskog tutorstva, i "želeći i hoteći učvrstiti prijesto svojih roditelja" (Nemanjića), kao praunuk kralja Dragutina, "ode u srpsku zemlju" gdje se krunisa u Mileševu na Grobu Sv. Save, 1376. g., "sugubim vijencem", te se po primjeru srpskih vladalaca nazivaše "po milosti Gospoda Boga kralj Srbijem, Bosni, Primorju, Hlmeći zemlji, Doljnim Krajem, Zapadnim Stranam, Usori, Soli, Podrinju i k tomu". U toj tituli nabrajaju se svi krajevi tadašnje Bosne. Dalje kaže kralj Tvrtko: "i potom načeh s Bogom kraljevati i praviti prestol srpskije zemlje, želaje padšaja sa vazdvignuti i razoršaja se ukrepiti".^[24] Kao car Dušan htio osnovati srpsko-vizantijsku carevinu tako je i Tvrtko nastojao podići srpskohrvatsku državu protiv nasrtanja Ugarske i njenih pretenzija na srpske i hrvatske zemlje.^[25] Da je Tvrtko I, koji se je 1390. g nazvao i hrvatskim kralje, duže živio ili imao dostojne nasljednike, Srbi i Hrvati, kao državno i nacionalno sjedinjeni, imali bi drukčiju sudbinu. Za vrijeme toga velikog državnika i najslavnijega bosanskog vladaoča koji se je kao pravoslavni krunisao u srpsko-pravoslavnom manastiru i na Pločniku (1387) i Kosovu (1389) bio je vjeran saveznik srpskom knezu Lazaru, pravoslavna je vjera napredovala,^[26] ali je i prema rimskoj crkvi bio tolerantan i čak ju je pomogao kao hrvatsko dalmatinski kralj zadnjih godina svog vladanja, što je potpuno razumljivo; umro je 1391 g. ne ostavivši pravog nasljednika, što kao posljedicu izazva borbe o prijesto, upletanje Ugarske, najezdu Osmanlija u istočne krajeve Bosne, a neka se vlastela odmetnuše i postadoše samostalna.

Za vlade Stjepana Dabiše (1391-1395), ugarski kralj Sigismund uznemiruje Bosnu i oduze mu Hrvatsku i Dalmaciju, a papa, kao i uvijek, za pomoć svoju protiv Turaka i sad traži odricanje od jeresi jer je Bajazit bio udario na jugoistočne krajeve. Poslije dragovoljnog otstupanja s prijestola Dabišine žene kraljice Grube (Jelene) (1395-1398) zbog nove turske navale, pope se na prijesto Stjepan

Ostoja (1398 do 1404), no pošto je popuštao Sigismundu vlastela^[27] ga zbacila i izabra za kralja Tvrtka II (1404-1408) koga zarobi Sigismund, provalivši u Bosnu, i odvede u Budim, a isiječe kod Dobora (u Usori) zarobljenu bosansku vlastelu. Sad Ostoja pomoću humskih velikaša zavlada po drugi put (1408 do 1418). Služeći se spletkama, po svom starom običaju, Ugarska 1415. g. dopusti i Tvrtku II ulazak u Bosnu, gdje je mađarskom pomoću osvojio dio zemlje. Razumije se, da je sad nastao razdor zbog dvaju kraljeva (Ostoje i Tvrtka P), koji su vladali u isto vrijeme; zato Osmanlije bez

velike muke osvojiše krajeve sve do Vrhbosne (sadašnjeg Sarajeva), gdje sultan Muhamed I postavi svoga vojvodu Isaka. Iza Stjepana Ostojića (1418-1421) bio je, po drugi put, kralj sve Bosne Tvrtko II (1421-1443). Za njegove druge vlade oživješe vjerske borbe, koje izazva svojim dolaskom u Bosnu papin izaslanik franjevac Jakov de Marchia s velikim ovlaštenjem, da istrijebi sve "patarene i šizmatike" i zavede strog red u franjevačkim manastirima. Sam je kralj, ma da bješe pravoslavne vjere, 1436. g. po Sigismundovu nagovoru uzeo u svoju zaštitu franjevce i njihove manastire i javno dopustio u narodu rad rimske propagande.^[28] Stoga "patarenske" vojvode i tadašnji turski saveznici Stjepan Vukčić i Radoslav Pavlović ustadoše na kralja, te pozvaše u pomoć Turke, kojima kao vrhovnim gospodarima Tvrtko II obeća plaćati danak godišnje po 25.000 dukata (1437. g.), jer uzalud očekivaše pomoć od Ugarske i Mletaka. Od 1436. g. stalno boravi u Vrhbosni turski vojvoda s vojskom.^[29] Tvrtka II naslijedio je kralj Tomaš Ostojić (1444-1461. g.). Bojeći se Turaka i po nagovoru papinog poslanika Tome, hvarskog biskupa, on potpuno pade pod rimski uticaj, te prvi od bosanskih vladara prijeđe u rimokatoličku vjeru^[30], ali pokušajima da pokatoliči sav narod, neprestano je izazivao u svojoj državi (naročito 1450-1459) veliko nezadovoljstvo i građanski rat. Tada mnogi prvaci "bosanske" crkve s narodom pobjeغوše u Hum Srbiju i pod zaštitu Turaka. Papa Evgenije IV zato kralju pozakoni rođenje (Tomaš je bio nezakoniti sin kralja Ostoje) i dopustio mu drugi brak s Katarinom, kćerku velikog vojvode bosanskog i gospodara Huma Stjepana Bukčića-Kosače, za žive prve i zakonite njegove žene patarenke" Vojače, a Pije II 1461. g. posla mu za kraljevski dvor pokretni antimins s dozvolom da mu se smije služiti liturgija prije zore.^[31] Pošljednji bosanski kralj bješe drevni rimokatolik Stjepan Tomašević (1461-1463. g.) koji je kao kraljević bio i pošljednji srpski despot u Smederevu 1459. g.^[32] On se s velikim sjajem krunisa za kralja u Jajcu 1461. g. krunom, koju mu posla papa i osnova u Bosni s njegovim blagoslovom nekolicke biskupije. Videći opasnost od Turaka kralj je neprestano tražio saveznike i pomoć od pape, Ugarske i Mletaka. Uzdajući se u tu pomoć i na savjet papinog poslanika lakomisleno otkaza danak sultanu 1462. g. Turci su znali njegove namjere, stoga iznenada navale na Bosnu sa 150.000 vojske. Kralj ne dobi nikakve prave pomoći sa strane, a njegova vojska predade se Turcima bez boja, Stjepan Tomašević pobježe iz Bobovca u Jajce, a odatle u Ključ, gdje ga stiže Mahmud paša, kome se predade. Kad pošljednjeg bosanskog kralja dovedoše sultanu Mehmedu II, ovaj poslije dužeg oklijevanja zapovjedi, da ga posijeku. Tako Turci 1463. g. zauzeše svu Bosnu skoro bez otpora, jer su narodu bile dodijale neprestane trzavice.

Poslije junačke odbrane, za života hercega Stjepana Vukčića-Kosače (+ 1466. g.) i njegovih starijih sinova, pade pod Turke i Hercegovina (Hum) 1483. g.

U Bosni u ovom periodu bile su tri episkopije, i četvrta u Humu. Najstarija je bosanska episkopija s episkopima, koji su nazivani djedovi i gosti, a njih ubrajamo u pravoslavne zato, što su pripadali narodnoj "bosanskoj" crkvi na starom području, upravo pravoj Bosni; dogmatska nauka te crkve, kao što ćemo vidjeti, ničim se ne

razlikuje od pravoslavne. Za vladanje kralja Dragutina u sjeveroistočnoj Bosni (1292-1314. g.) osnovana je druga episkopija, a dabarska i humska episkopija potpadoše pod Bosnu za kralja Tvrtka I. Stari bosanski episkopi (gosti kao i najgledniji među njima - djedovi) stanovali su u Janjićima^[33], srez zenički, ali prema prilikama i po drugim mjestima, Mojštri, a naročito u manastirima i po vladalačkim i vlastelinskim dvorovima. Sjedište episkopa Dragutinova dijela Bosne nije poznato. Dabarski episkopi bili su u manastiru Banji i župi Dabrubanjanima između Priboja i Višegrada, a humski, kad je Hum potpao pod Bosnu, stanovahu u Petropavlovskome manastiru na rijeci Limu, prenijevši u njega svoju stolicu iz Stona početkom XIV stoljeća.

Ovo su episkopi prvog perioda, u koliko su se o njima sačuvali bar neki podaci:

1) bosanski episkopi (djedovi i gosti):

Teodor, 1068. g., Vladislav, 1141. g., Milovan 1150. g., (u Kreševu, za vlade bana Borića), Radigost, 1171- 1197. g, Danilo, 1191. g., Dragohna ili Dragiša, 1203-1209. g.,^[34] Dragoslav i Vladimir u XIII stoljeću, djed Radoslav i gost Radoslav,^[35] djed Radomir, 1404. g. u Hvalovu rukopisu, djed Miloje spominje se u povelji kralja Stjepana Tomaša 1446. g., gost Radoslav Bradijević, 1454. g., djed Ratko, oko 1460. g.^[36] i gost Velimir Vladimirović, između 1446-1463. g. Gost Radin potpisan je zajedno s mileševskim mitropolitom Davidom na testamentu hercega Stjepana Vukčića, 1466. g. Osim toga još su bili "gosti" u XV vijeku: nećak gosta Radina, Radin gost Seoničanin (u testamentu gosta Radina) i gost Mišlen sačuvao mu se nadgrobni spomenik kod Puhovca, srez zenički).

2) Od episkopa kraljem Dragutinom u severoistočnoj Bosni ustanovljene eparhije, od koje je za Turaka postala zvornička mitropolija^[37] spominje se samo prvi episkop Vasilije. Dalja istorija te episkopije nije poznata.

3) Dabarski episkopi (većinom po rukopisnom troičkopljevaljsnskom trebniku) bili su: Hristifor,^[38] 1220. g. (postavio ga Sv. Sava), Joanikije Isaije I, 1286-1291. g., Jovan I, 1291-1309. g. Metodije, 1322. g., Nikola, 1329. g., Jovan II Spriridon, Jovan III i Jovan IV. Uopće od 1329. g. nema tačnih podataka (sve do 1532. g.) o dabarskim episkopima.

4) Humski episkopi:

Ilarije, 1219. g., prvi episkop sa sjedištem u Stonu, Metodije, Teodosije, Nikola, Sava (1252-1263. g.). Jevstatije, (1302 g.), Jovan (1307-1316. g.), Danilo (1316-1319. g.) i Stevan (1320-1333. g.) koji je prenio svoju stolicu iz Stona u limski Miroslavljev manastir sv. Petra i sv. Pavla^[39] (za vrijeme srpskog kralja Stevana Uroša III Dečanskoga); stoga se kao petrovski ili limski episkop spominje Filetej (1442. g.), a od 1466 do 1470. g. stanovao je u Mileševu mitropolit David, o kome je malo prije bilo govora.

Kakvi su bili crkveno uređenje i uprava u srednjem vijeku u Bosni, ne može se pobliže kazati, jer nema jasnih podataka; ali se po poveljama i drugim spomenicima, koji su sačuvani, može zaključiti, da je postojala neka organizacija, koja nije mogla biti čvrsta u tako nesređenim prilikama, kao što su bile u toj zemlji. Jerarhija je imala sva tri

stepena (djed i gost, strojnik i krstajinin). Nesumnjivo je, da je bosanska crkva ipak uživala i kod vladalaca i naroda veliko poštovanje kao i njena sestra srpska crkva u susjednoj državi (Raškoj, Srbiji). Djed Radomir s uspjehom g. 1404. posreduje kod kralja Stjepana Ostoje za vojvodu Pavla Kelšića, a kralj Stjepan Tomaš 1446. g. kao rimokatolik poštuje "bosansku" crkvu i njenog poglavicu djeda Miloja (Miklosich, Monumenta serbica, str. 438 - 440).

Zidanih i velikih crkava, kako se čini, nije bilo mnogo jamačno stoga, što im je prijetila opasnost rušenja i otimanja za čestih ugarskih navala. Najznamenitije su bile: Kulinova kod Visokog^[40], dvorska crkva Tvrтка I, u Trstivnici, u Kruševu (srez Stolački), u Zgošći, na Glasincu kod carine, u Vrhpolju (srez bilečki), u Blađevinama (rogatički srez), i zadužbina hercega Stjepana Vukčića u Goraždu iz 1454. g., koja i sad postoji. Bilo je i drugih crkava, o čemu svjedoče mnoge "crkvine" i "klasine" po srednjoj Bosni, gdje se najviše nalaze, a crkva od drveta bijaše vrlo mnogo.

Manastiri su iz ovog perioda u Bosni: Ozren (srez gračanički), sagrađen u 13 ili 14 stoljeću, može biti kao zadužbina nekog Nemanjića. Gostović (sr. žepački), Lovnica^[41], (srez vlasenički), Paprača^[42] (sr. vlasenički) i Tamna ili Tavna (kod Janje), zadužbina Dragutinovih sinova Vladislava i Urošica, Rmanj (Hrmanj) iz 15. vijeka. Nije jasno, da li je tada bio pravoslavni manastir Krupa na Vrbasu, iz kraja HIII vijeka; u Humu bijahu: Dobrićevo, iz 13. stoljeća, Zavala (sagrađena 1271. g.), maj. Sv. Petra u Čičevu (kod Trebinja) i Žitomišljic (iz 14 stoljeća). Ovamo se mogu ubrojiti i manastiri: Banja, sjedište dabarskih episkopa, i Mileševo, jer su od XIV vijeka pripadali Bosni. Jamačno je bilo još drugih manastira "bosanske" crkve, o kojima nema podataka, a narodno predanje govori, da su za vrijeme bosanske kraljevine već postojali pravoslavni manastiri: Krupa, Liplje, Stuplje i Vozuća.

O životu sveštenstva može se reći, na osnovu istorijskih spomenika, da se je odlikovalo pobožnošću i požrtvovanjem u gonjenima za vrijeme rimokatoličkih navala. Ono je bilo iskren prijatelj i savjetnik onih vladalaca koji su voljeli vjeru i otadžbinu; sveštenici su često bili njihovi izaslanici radi pregovora s Dubrovnikom, Mađarskom i drugim državama, a djedovi i gosti, kao patrijarsi i episkopi u Srbiji, prisustvovali su državnim saborima^[43]. Narod je također bio neobično odan svojoj "bosanskoj" crkvi, slušao njezine zapovijesti i branio je sa samopožrtvovanjem; volio je pred jačom silom ostaviti zemlju nego li svoje se vjere odreći. Ali su posljednja dva kralja, zbog teških prilika, trgovali vjerom, i na njih su se ugledala i mnoga vlastela. Najposlije, surovost Hrvojina prema ličnim protivnicima, ubijstvo vojvode Pavla Radinovića u kraljevu prisustvu (1415) i porodični život Hercega Stjepana, sve nam to govori da velikaši nijesu uvijek vodili brigu o hrišćanskom moralu.

Ni o prosvjeti i književnosti ne može se ništa pobliže kazati, ali da su one bile slične onima u Srbiji, svjedoče nam: povelje, rukopisi krstjana Hvala i Radoslava i testamenat gosta Radina. Razumije se, da se u Bosni prosvjeta i književnost nisu mogle razvijati, zbog nesređenih prilika za čitavo vrijeme državne samostalnosti, kao na pr. u Srbiji, gdje nije bilo vjerskoga gloženja i gdje su se rano pojavili Nemanjići

kao vješti organizatori crkve i države. Na dvorovima vladalaca, vojvoda i knezova bili su naročiti pisari (dijaci)^[44], koji su pisali povelje i pisma stranim vladarima i državama; sve je pisano srpski i ćirilicom. I sad ima tih najvažnijih izvora za našu istoriju po privatnim kućama u Bosni i Hercegovini, a vlasnici ih ne znaju cijeniti.

Na osnovu domaćih izvora u ovoj našoj radnji zastupa se stanovište, da je u svim krajevima Bosne uvijek bila pravoslavna crkva s najvećim brojem svojih vjernih, a manjina je naroda pripadala rimokatoličkoj; drugih vjera do dolaska Turaka u toj zemlji nije bilo. Ne odbacujem mogućnost, da je u Bosni sve do 13 stoljeća ponegdje moglo biti ostataka mnogoboštva, na koje nas i sad sjećaju neki narodni običaji. Pa i bugarski bogomili bježeći na Zapad mogli su prijeći preko Bosne i Huma, ali se oni tu nijesu dugo zadržavali, niti su za sobom ostavili ikakva traga u tim zemljama. Zato smatramo, da je tzv. "bosanska crkva" bila pravoslavna, a ne patarenska, bogumilska, jeretička. To potvrđuju originalne povelje i drugi istorijski spomenici Bosne i Huma, koji su se do danas sačuvali, a oni su najmjerodavniji za crkvenu i političku istoriju tih krajeva.

Povelje bosanskih vladalaca i vlastele bosanske i humske pisane su stilom i u duhu povelje srpskih kraljeva i careva. Obično i bosanske povelje imaju krst na početku i redovno ove riječi: **v' ime ot'ca i svetoga duha amin'** ili **U ime oca i sina i svetoga douha**. Kulin ban izdaje Dubrovčanima povelju 1189. godine, 29. avgusta na Usjekovanje^[45], dakle prije nego što se odrekao Jeresi", i baš na pravoslavni praznik! Matej Ninoslav u poveljama od 22. marta 1240. g. i 1249. g. (u martu) spominje: Sv. Trojicu, volju "višnjega našega Gospoda Boga Isusa Hrista", sv. Bogorodicu, životvorešči krst, jevanđelije i sve svete, zaklinje se u ime svoje i svojih Bogom, Bogorodicom i svim svetima, da će se držati svega, što je kazao u tim poveljama^[46]. To se sve spominje i U ostalim poveljama Mateja Ninoslava, koga kao i Kulina nazivaju patarenom (bogumilom), a to su najstarije bosanske povelje iz onog vremena, kad su se, po zapadnim izvorima i istoricima što ih se drže, pojavili i zavladao U Bosni bogumili. Ali bogumili i patareni nijesu tako vjerovali, kako se spominje o vjeri u gore navedenim poveljama. Očito je, dakle, da ti vladarici kao i narod, držeći se takve vjere, nijesu bili jeretici. Isto tako i ban Stjepan Kotromanić^[47] i Tvrtko^[48] (ban Tvrtko to čini sa svom bosanskom vlastelom na državnom saboru "na Miljeh") kunu se pred djedovima, gostima i starcima, tj. pred bosanskom crkvom i njenom jerarhijom spominjući: sv. Trojicu, Bogorodicu, krst; jevanđeliste, apostole i 40 mučenika; oni poštuju i mošti^[49] kao i sv. Grigorija Čudotvorca^[50], osim sv. arhidakona Stefana i sv. Dimitrija, koji se slave najviše u istočnoj crkvi^[51]. Sve to dokazuje, da je tako vjerovala i bosanska crkva u to vrijeme, te se ni u čemu njena vjera nije razlikovala od pravoslavne, a sve su to bogumili odbacivali. Nije potrebno isticati, da su svi kraljevi od Tvrtka I do Tomaša (prije njegova prelaza u rimokatoličku vjeru 1444. g.) pripadali "bosanskoj" tj. pravoslavnoj crkvi, pa i najveći protivnici pravoslavlja "bosanske crkve", priznaju, da su se bosanski "patareni" u XV stoljeću svojom dogmatikom vrlo približili istočnoj crkvi.

Humski knezovi Miroslav, Petar, Tolen, Andrej i Radosav (vladali su od 1180-1254. g.) bijahu svi pravoslavne vjere; to se vidi iz Miroslavljeva jevanđelja (s mnogim i konicima) i po njegovoj zadužbini manastiru sv. Petra i sv. Pavla na Limu, kao i po svima poveljama tih knezova iz III i IIII stoljeća, koje protivnici istočne crkve ipak nazivaju patarenima ili njegovim zaštitnicima. Na pr. na povelji kneza Andreja iz 1249. g. spominju se sv. Trojica i 319 sv. otaca u Nikeji, na kraju se nalazi "krst kneza Andreja". (Monumenta serbica" str. 34-35). Knez Miroslav bio je rođeni brat Stevana Nemanje, a zet Kulinov, te se ne da ni zamisliti da bi se mogao sprijateljiti s "bogomilom" Kulinom, kad je njegov brat (Nemanja) gonio bogomile.

A evo kakva bješe vjera bosanske vlastele: na poveljama najvećih "patarena" iz XV stoljeća: velikoga bosanskoga vojvode Hrvoja Vukčića^[52] i vojvoda Pavla Radinovića, Radoslava Pavlovića i sina mu Ivaniša^[53] nalazi se u početku znak krsta; u njima se spominju sv. Trojica, jedinorodni Sin Božji, Bogorodica, apostoli, krst, jevanđelje, Blagovijesti, Đurđev dan, 318 sv. otaca u Nikeji i svi sveti.

Veliki vojvoda Sandalj Hranić i njegov sinovac herceg Stjepan Vukčić u svom dvoru drže ikone i mošti, a Herceg Stjepan pred djedom bosanske crkve i ostalim njenim sveštenstvom spominje i kune se: sv. Bogorodicom časnim i životvorećim krstom, jevanđeljem itd^[54]. Herceg Stjepan podiže i crkvu Sv. Georgiju u Goraždu i ostavlja u crkvi za svoju dušu 10.000.- dukata, a pri sastavljanju njegova testamenta bijahu njegovi ukućani: gost Radin i mileševski mitropolit David, obojica episkopi iste vjere i crkve, ali sa dva razna naziva (o toj razlici u nazivima bosanskih episkopa govorićemo poslije), jer su bili iz raznih krajeva.

Iz povelja, dakle, jasno vidimo kakve su bile bosanska crkva i njena vjera, a to isto nalazimo i u ostalim pisanim spomenicima: rukopisima Hvala i Radoslava krstjanina i testamentu gosta Radina. I u njima se je sačuvala vjerska nauka "bosanske crkve", a po njoj se najbolje ocjenjuje svaka religija.

Hval je namijenio svoje djelo Hrvoju, hercegu spljetskom i knezu Donjih Krajeva, a pisao gaje i dovršio 1404. g. od rođenja Hristova "u dane episkupstva i nastavnika i svršitelja crkve bosanske gospodina djeda Radomira^[55] u tome rukopisu, koji je nađen u bolonjskoj knjižnici, na početku se spominje sv. Trojica, a unutra nalazi se, poslije psalmova, devet pjesama, koje pravoslavna crkva uvijek dodaje Psaltiru, jer je po njima sastavljen kanon jutrenje. Većina tih pjesama jesu pjesme starozavjetnih proroka, a zadnja je sv. Bogorodice. Tu još više padaju u oči mnogobrojne ikone Hrista, Bogorodice, apostola, Jovana Krstitelja, Mojsija i cara Davida^[56]. Sve to govori, da ni Hval ni djed Radomir ni Hrvoje nijesu bili patareni, jer su ovi odbacivali ikone i starozavjetne pjesme.

U testamentu crkvenog poglavice gosta Radina^[57] (od 5. januara 1467. g.) nalazi se na početku znak krsta. Taj znameniti član bosanske jerarhije naređuje, da se 600. dukata, koje ostavlja za svoju dušu, razdijele u Bosni i Dubrovniku na velike praznike (Rođenje Hristovo, Bogojavljenje, Blagovijesti, Vaskrsenje, Vaznesenje itd.) i na dan njegova krsnog imena - sv. Georgija. Tom prilikom paliće se svijeće u crkvama, a

posebno gost Radin određuje još 140 - dukata za crkvu, koja će se sagraditi i gdje će ga ukopati.

I na nadgrobnim spomenicima bosanske vlastele i drugih znatnih osoba nalazi se obično znak krsta i riječi: "Va ime Otca i Sina i Svetoga Duha", a najviše su ti spomenici kod pravoslavnih crkava, u grobljima uz njih ili nedaleko od njih.^[58] Te srednjovjekovne spomenike s krstovima i natpisima narod i sad zove grčkim ili starovjerskim, naročito u onim krajevima Bosne i Hercegovine, gdje su sami rimokatolici. Značajan je ovaj natpis na spomeniku gosta Mišlena u Puhovcu: A se leži dobari gospodin gost Mišlenko mu biše priredio po uredbi Avram svoje veliko gostoljubstvo. Gospodine dobari kada prideš prid Gospoda našega Isusa jednoga spomeni i nas svojih rabov.^[59]

Što se vidi iz svega toga, jasno je: bosanska crkva nije bila bogumilska, patarenska i jeretička, nego istočno pravoslavna, a s pravom ističe Glušac u svojoj raspravi^[60], da niko u Bosni za vrijeme njene samostalnosti ili za seoba iz nje u druge krajeve nigdje i nikada nije zabeležio kakve bogomile ili kakve patarene, i da ih je bilo, spomenuti bi bili bar gdje u domaćim izvorima, ili kod stranih pisaca poslije 1463. god. Ime "patareni", kojim su osobito Dubrovčani u svojim latinskim ispravama nazivali sveštenstvo i vjerne bosanske crkve, značilo je isto što i pravoslavni hrišćani, a ta su imena miješali i rimokatolički misionari. Stoga objektivno kaže Vid Vuletić Vukasović: "Konavljane je pokatoličila republika dubrovačka pa Ston i Rat, a i sada se kaže, da su Oraćani i Stonjani bili pravoslavni, te su ih misionari, po ondašnjem običaju, prozvali bogomilima ili patarenima.^[61] Franjevci su patarenima nazivali pravoslavne od svog dolaska u Bosnu, iz koje ih je, 1344. g. radi propagande - i opet protiv "patarena" (!) - pozvala u Ston dubrovačka vlada^[62]. Majkov također veli, da su rimokatolici pod imenom "maniheja" i "patarena" često razumijevali sve pravoslavne u Bosni^[63]. Pravoslavne i patarene miješaju i srednjovjekovni rimokatolički pisci^[64] a to su činili i Mađari, da opravdaju svoje navale i pretenzije na Bosnu kao zaštitnici rimokatoličke vjere. Upada u oči, da Mađari niti govore o patarenima niti dižu na njih krstaških ratova za vrijeme kralja Tvrtka I (od 1376 do 1391. g.), kad je Bosna bila najmoćnija i kad se je upletala u mađarske stvari (u Hrvatsku i Dalmaciju). Međutim, bosanske vjerske prilike tada bijahu iste kao i prije. Pape su bile krvo informisane o vjerskom stanju u toj zemlji, ali im to nije smetalo, da pokušaju ostvariti svoje težnje za vlašću. Po mišljenju učenog episkopa dra Nik. Milaša razlika između "bosanske" i ostale pravoslavne crkve bila je samo formalnog karaktera i u sporednim pitanjima, najviše u ustrojstvu i bogoslužjenju^[65], dakle i po njegovu uvjerenju i "bosanska" crkva bila je pravoslavna; to mišljenje najbolje odgovara istini i slaže se s domaćim izvorima. I Milaš veli, da su se u govoru i pisanju zapadnih misionara miješale riječi "bogomili" i "patareni" sa riječima pravoslavni, istočni hrišćani^[66]. Tako se je Milaš složio s Petranovićem,^[67] koji je pravilno riješio pitanje bosanske crkve, a odbacio pogrješno mišljenje sviju onih istorika, koje su zaveli na krivi put strani tendenciozni izvori, ili nijesu poznavali domaće bosanske. Naziv "patareni" (taj izraz kao ni riječ

"bogumili" ne nalazi se ni u jednom domaćem izvoru, što je od velike važnosti), koji su Dubrovčani^[68] kao rimokatolici upotrebljavali za vjerne bosanske crkve. Glušac tumači njenim vjerovanjem o ishodu sv. Duha samo od Oca, - eh Patre^[69], koje je osudila zapadna crkva na spljetskom saboru 1059. g., na kome je zbog slavenskog bogoslužnja i toga pravoslavnog učenja sv. Metodija proglasila jeretikom, a "bosanska" crkva kao istočna nije nikad priznavala dodatak "Filiqie". Ne zaboravimo, da su slovenske apostole sv. Ćirila i sv. Metodija njemačko-latinski sveštenici još u IX vijeku nazivali jereticima, a pape Hadrijan II i Jovan VIII proglasiše ih za pravoslavne. Pa ipak su ti apostoli ostali za spljetski sabor (u XI stoljeću) - jeretici. Osim toga Dubrovčani su uvijek razlikovali bosanske poslanike sveštenike od poslanika - svjetovnjaka, jer su ove latinski nazivali "laici" a prve "patareni" da ih razlikuju od bosanskih franjevac, koje su zvali "fraters", kako se oni i sad nazivaju. I pretsjednik bazelskog sabora (1431-1447) kardinal Ivan Stojković preko dubrovačkog vijeća poziva bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka II i velikaše Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića (uz srpskog despota Đorđa Brankovića) radi sjedinjenja istočne i zapadne crkve, jer je Stojković dobro znao kao naučnjak i rođeni Dubrovčanin, da su i bosanska i srpska crkva po vjeri jedna i ista istočna pravoslavna crkva^[70].

Gnostici, manihejci i pavlovci, masalijani, bugarski bogumili, babuni, zapadni patareni, katari i albirezni odbacivali su pravoslavno hrišćansko učenje o Sv. Trojici, vaplođenju, stradanju, vaskrsenju i vaznesenju Hristovu s pravim ljudskim tijelom, nijesu priznavali Sv. Bogorodice i svetitelja ni starozavjetnih proroka, prezirali su tajne, krst, ikone, mošti, zakletvu, nijesu imali molitava za duše umrlih, crkava kao mjesta za bogoslužnje nijesu gradili, niti su priznavali jerarhije s tri stepena kao ni praznika i svetih, pa ni krsnog imena. Bogumilska nauka bila je dualistička, a u vjerskom učenju bosanske crkve i njenih krstjana nema ni spomena o borbi Mihaila-Hrista s bratom Satanailom, niti o preziranju materije kao stvora zlog duha (sr. povelju vojvode Pavla Radinovića od 25. maja 1397. g. u kojoj Hrista naziva "jedinorodnim" sinom Božjim; Miklosich, Monumenta serbica str. 229). A kao što smo vidjeli iz bosanskih povelja, Hvalova rukopisa i testamenta gosta Radina, kako i po znacima i natpisima nadgrobnih spomenika, starima crkvama, crkvinama i grobljima uz njih, još od početka HIII stoljeća do 1463. g. (od Kulina bana do smrti kralja Stjepana Tomaševića), bosanska crkva, kojoj i pokraj krstaških ratova i kolebanja vladalaca pripadaše ogromna većina naroda u Bosni i Humu (ili "Hercegovini" od vremena hercega Stjepana Vukčevića, 1448. g.,^[71] neprekidno i tvrdo se držala svega onoga, što su gore pomenuti istočni i zapadni jeretici odbacivali. Ovdje napominjemo, da su bosanski krstjani sa simpatijom dočekali pravoslavnog cara Dušana, kad je 1350 i 1351. god. ratovao sa banom Stjepanom Kotromanićem, koji se je tada vjerski kolebao (Klaić, Poviest Bosne, str. 139), a protiv rimokatoličke najezde uvijek su se očajno i složno borili. Iz svega toga ovaj je zaključak: bosanska crkva učila je isto što i srpska i ostale avtokefalne pravoslavne crkve; njihovi osjećaji bili su isti.

Dakle "bosanska crkva", nije bila bogumilska ili "patarenska", jeretička. Jedina je razlika među njihovim i imenima jerarhije, ali u stvari to nije nikakva razlika. "Bosanska" crkva označuje istočnu i pravoslavnu crkvu u Bosni, kao što se je "srpskom" nazivala ista crkva u Srbiji. Srpska crkva bila je bliže Vizantiji i njenom uticaju, a njezino stanje bilo je uvijek povoljnije zato, što se nije morala neprestano boriti s rimokatoličkom crkvom, jer ova zbog dobre crkvene organizacije sv. Save i jake države za Nemanjića ni uz ugarsku zaštitu nikad nije mogla u Srbiji uhvatiti korijena. Bosanska crkva sa svojim slovenskim bogoslužjenjem, kad se je Bosna krajem XI stoljeća konačno odijelila od Srbije, koristeći se sukobom između spljetske i dubrovačke arhiepiskopije i tadašnjom slabom organizacijom zapadne crkve u Bosni, započne samostalno svoju organizaciju krajem XII vijeka i nastavi je u HIII vijeku (kad i crkva u Srbiji), ali odmah naiđe u tome svom radu na otpor rimske crkve, koja ne htjede žrtvovati Bosne istočno-pravoslavnom uticaju, jer su pape tu zemlju i njene hrišćane uvijek smatrali kao svoje područje, a tu borbu zaoštravala je Mađarska svojim pretenzijama. Organizacija bosanske crkve rimokatolicima je bila još neprijatnija, kad su vidjeli, da se odbacuje papino poglavarstvo i stvara posebna vjerska uprava po istočnom običaju. Ta vjerska uprava ili jerarhija "bosanske crkve" imala je čisto narodna imena i nazive stepena, jer se spominju: Milovan, Miloje, Radoslav, Radin, itd. kao i djed, gost strojni, starac, krstjanin, ređe episkop, a svetovnjaci su se s ponosom zvali: krstjani, dobri krstjani ili dobri Bošnjani.^[72]

Ta narodna imena bosanskih episkopa i ostali jerarhijski nazivi dokazuju, da to sveštenstvo nije pripadalo latinskom obredu, kome je narod u Bosni još od vremena Metodijevih učenika okrenuo leđa, kao što su se protiv njega dugo borili i Hrvati, te je i sve jerarhijske nazive pri provođenju organizacije svoje crkve htio obilježiti narodnim izrazima, dok je srpska crkva u Srbiji stepene jerarhije obično nazivala grčkim riječima pod uticajem grčko-vizantijske crkve, s kojom je uvijek imala dodira zbog bliskog susjedstva. Iako nama danas izgleda čudnovato, zašto su uzeti baš ti narodni nazivi za jerarhiju bosanske crkve, jer nam sačuvani istorijski izvori to ne tumače, ipak je jasno, da te riječi nemaju jeretičkog značenja, jer "djed" zaista odgovara mitropolitu ili arhiepiskopu kao po časti najuglednijem i najstarijem episkopu.^[73] U južnoj Srbiji i sada narod naziva episkopa "deda vladika a sveštenika" ocem uvijek su zvali i zovu pravoslavni Srbi u onim krajevima, gdje se sveštenici poštuju.

Gost^[74], bijaše obični episkop ili pomoćnik djeda (vikar), strojnik i starac: proto, kaluđer i svaki sveštenik (prezviter). Riječ "krstjanin" nije nimalo neobična, a još manje jeretička, jer su se tako nazivali pravoslavni i katolici uvijek u Bosni i Srbiji, pa se ovi posljedni i sad svi tako zovu. I pravoslavni Rusi i sad imaju istu riječ "krestjanin" koja ništa drugo ne znači nego: hrišćanin-seljak, tj. običan pravoslavni hrišćanin. I car Dušan u svom Zakoniku pravoslavne naziva hrišćanima, dok rimokatolike ubraja u jeretike.

Kad pade Bosna 1463. g. pod Turke, odjednom nestade i samostalne bosanske crkve, jer nju i srpsku crkvu u Srbiji poslije 1459. g., zadesi ista sudbina - tursko ropstvo i borba s grčkom (ohridskom) crkvenom vlašću, čime se sad te obe sestrinske crkve potpuno izjednačiše i još više duhom ujediniše; od tada prestadoše nazivi: "bosanska crkva", "patareni itd. za pravoslavne u Bosni i Hercegovini. Tada nestade i rimokatoličke propagande i njezinih inkvizitora, koji su i stvorili maniheje, patarene i ostale jeretike u tim zemljama.

Vrijeme je već jednom, da se skine sa srednjovjekovne srpsko-pravoslavne "bosanske" crkve tendenciozno nabačena ljaga bogumilstva i patarenstva, koja se neistina, nažalost, i sada predaje u istoriji đacima naših škola.

Drugi deo (1465-1766. g.)

Uticao političkih i socijalnih prilika na život pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini pod upravom srpske pečke patrijaršije. — Episkopije. — Crkveno uređenje i uprava. — Crkve i manastiri. — Sveštenstvo i narod. — Seobe, stradanja i ustanci. - Rimokatolici i pravoslavni.

Prosvjeta i književnost.

Skoro čitav jedan vijek ovoga perioda istorije srp. pravoslavne bosansko-hercegovačke crkve (1463-1557. g.) obavio je tamom, jer o njemu ima vrlo malo podataka. Po narodnom predanju Turci su pri osvajanju Bosne zarobili 100.000 naroda - muških - ženskih -, pored toga su odveli u Carigrad u janjičare 30.000 mladića i pogubili, osim kralja Stjepana Tomaševića, sve velikaše, koji se nijesu htjeli predati.^[75] Prvih dana iza osvajanja svakako bilo je nasilja i pljačke, ali slično držanju Osmanlija prema hrišćanima i bivšoj Vizantiji poslije pada Carigrada vjerovatno je, da su se oni prvo vrijeme pokazali vrlo liberalni i u Bosni i Hercegovini. Pravoslavna crkva u tim krajevima kao brojem najveća ostala je takva i u drugom periodu, a poznato je, da su obazrivi turski državnici vrlo rado izašli na ruku svoj Srpskoj Crkvi i njenoj jerarhiji pri obnavljanju pečke patrijaršije 1557. god. Osvajač Bosne sultan Mehmed II čak je i maloj rimokatoličkoj vjeri svojom znamenitom athnamom (ugovorom) na Milodraževu polju (srez fojnički) 1463. g. dao slobodu i potvrdio prava franjevac^[76] na molbu znamenitog fra Anđela Zvizdovića (1420-1498), koji bješe od plemićke i pravoslavne porodice iz Vrhbosne.^[77] Dakle i u srcu srednjovjekovne Bosne bilo je pravoslavnih čak i po priznanju franjevaca. Prema tome istorija ne govori o prelazu u islam većine naroda, koji je pripadao bosanskoj crkvi kao "patarensko-bogumilskoj", a još manje se, bar u početku, potvrđuje primanje islamske vjere pod pritiskom. Istorijski potvrđuje samo to, da su još od početka turskog osvajanja i pada Bosne i Hercegovine (Huma) neka vlastela dragovoljno primala islam, na pr. djeca kralja Stjepana Tomaša Sigismund i Katarina. Stjepan (Ahmet beg Hercegović), najmlađi sin Hercega Stjepana, i drugi, a po njihovom primjeru to su činili i drugi očekujući odatle kakvu ličnu korist.^[78] To se tumači time, što su hrišćani u početku osmanlijske uprave u Bosni mogli biti zakupnici rudnika i carine, diplomati i

administrativni činovnici, ali kao hrišćani nijesu imali prava na položaj upravitelja sandžaka, na koje su Turci podijelili Bosnu i Hercegovinu.^[79] Naročito su vlastela dragovoljno prelazila u islam radi boljega jemstva za očuvanje svoje baštine^[80], a osim toga hrišćani nijesu mogli dobiti na uživanje vladarskih i državnih imanja. Tako od nekadašnje hrišćanske vlastele postadoše "begovi" Kulenovići, Hercegovići, Brankovići, Filipovići itd. a za ratne zasluge - ratovali su samo muslimani - vojnici su dobivali zemlju, te tako postade nova vrsta posjednika, koji se nazvaše "spahije" (slično našim dobrovoljcima). U ostalom među begovima i spahijama bilo je i Turaka, koji se doseliše u Bosnu kao vojnički upravitelji ili prosti vojnici još u XV stoljeću, a mnogi dođoše kasnije, kad je Turska počela slabiti i kad su Turci morali uzmicati iz Ugarske, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Srbije. Od tada u Bosni i Hercegovini počinju nasilja, da se iskali gnjev na raji zbog poraza i izgubljenih zemalja. Time se razjašnjuje fakt. što u Bosni i Hercegovini ima najviše muslimana u gradovima,^[81] jer su se oni najviše tu naselili, te ih po broju ima oko 1/3 stanovništva, (manje od pravoslavnih a više od rimokatolika). I to dokazuje, da u islam nijesu listom prešli "patareni". Da je tako bilo, broj muslimana u tim zemljama bio bi najveći i bez doseljavanja njihova, a samo ih se neznatan broj otselio od 1878. g. Po tome među bosansko-hercegovačkim muslimanima uvijek je bilo, od 1463. g. i pravih Srba hrišćanskih potomaka i pravih Turaka.

Tek od pada srebreničke (1512. g.)^[82] i jajačke (1528) banovine (koje osnovaše Madžari od nekih dijelova bivše bosanske države još krajem 1463. g.), tj. od Husrev bega javljaju se i pojedini slučajevi nasilnog islamiziranja i drugih nevolja kod hrišćana,^[83] koje su uzrok i seobi srpsko pravoslavnog naroda iz unutrašnjosti Bosne u njezine zapadne krajeve i u Hrvatsku, gdje prije 1463 i 1560. g. nikako nije bila poznata pravoslavna vjera, a sve seobe bez izuzetka jasno govore, da su se s te zemlje dragovoljno ili pod turskim pritiskom selili skoro sve samo pravoslavni Srbi ili "Vlasi i Morlaci", jeretici i šizmatici, kako ih nazivahu rimokatolici u hrvatskim krajevima.^[84]

Karakteristično je, da poislamljeni velikaši iz Bosne i Hercegovine ne prekidaju rodbinskih veza s hrišćanskim članovima svojih porodica, jer se posjećuju i dopisuju.^[85] Mnogi od tih Srba-muslimana u XV i još više u XVI stoljeću, za vlade sultana Selima I i Sulejmana Velikog igraju na turskom dvoru najvažniju ulogu. Srpski jezik tada bješe diplomatski jezik Turske sa stranim državama. Veliki vezir Mehmed Sokolović čini srpskoj pravoslavnoj Crkvi uslugu od najveće istorijske važnosti pomažući njeno organizovanje, koje je znatno olakšalo srpskom narodu snositi sve teži turski jaram. Stoga je obnovljena pećka patrijaršija, pod koju su zajedno s ostalim srpskim krajevima potpale i Bosna i Hercegovina, imala ne samo vjersko, nego i veliko političko značenje: srpska crkva tada je sklopila kompromis s turskom državom, a narod je priznat kao "srb millet" (tj. srpski narod), ali se je u isto vrijeme očitovala kod svega srpskog naroda i želja za duhovnim jedinstvom,^[86] koje je zaista i postojalo od 1557 do 1766. g.

Pod Turcima Bosna se je dijelila na sandžake: vrhbosanski ili kasnije bosanski, hercegovački i zbornički, pa su prema toj podjeli bile i tri episkopije dabarska ili dabro-bosanska sa sjedištem u Banji, Kratovu (blizu Banje) i Rmnju (u zapadnoj Bosni), a od 1717. g. stalno u Sarajevu. Poslije 1557. g. osnovana je nova episkopija u Hercegovini, pored pređašnje humske (petrovske), koja je prenesena u Nikšić u XVI stoljeću, ali je sasvim nestala u XVIII vijeku, te tako ostala samo trebinjska (u man. Tvrdošu) ili hercegovačko-zahumska; nju krajem ovoga perioda prenesoše u Mostar. Kad je ustanovljena zbornička eparhija, ne zna se tačno, ali se pominje u prvoj polovini XVI stoljeća, kao dio ohridske arhiepiskopije; ona je s Dragutinom eparhijom iz I perioda, a kasnije je nazvana tuzlanskom. Imamo, dakle, tri eparhije i koliko ima podataka spomenućemo njihove mitropolite.

1) Dabarska ili Dabro-bosanska mitropolija:

Marko "bosanski" (oko 1532);^[87]

Isaije (1555-1556) spominje se u jednom natpisu u staroj sarajevskoj crkvi;

Varlam "dabarski", 1557. g.,

Simeon "bosanski, kliški i dalmatinski",

Gavrilo Avramović, (1574-1578. g.),

Aksentije (1589-1592. g.)

Teodor "bosanski, kliški i lički", 1614. g.,

Makarije "bosanski od Višegrad", 1620. g.,

Petronije "bosanski", Ananije (bez titule),

Josif "bosanski od Višegrad",

Isaije II (1628-1635).

Gavrilo Predojević, koji je 1638. g. iz man. Rmnja sa svojim đakonom Savom Stanislavljevićem i 70 kaluđera prešao u Hrvatsku i nastanio se u man. Marči.^[88]

Epifanije spominje se 1648. g., kad je s trebinjskim mitropolitom Vasilijem Jovanovićem (Ostroškim) i episkopom Isaijem uz pomoć papa (Aleksandra VII i Klimenta X), Austrije i Mletaka radio o oslobođenju Srba od Turaka.^[89]

Longin (1656-1666. g.), Hristifor (1670-1681. g.), Melentije (1668. g.) može biti samo je dolazio, kao Grk, s Turcima u Bosnu, jer ga ne spominju domaći izvori.^[90]

Atanasije Ljubojević (1681-1688. g.), rodom iz Sarajeva, zvao se je "Mitropolit Bosni i zrinskom polju". Bio je čitava života energičan arhijerej, pobjegao je u Ugarsku, Dalmaciju i Hrvatsku prije Arsenija Š.

Visarion (1688-1708. g.), zvao se je egzark sve Dalmacije", koju su titulu nosili svi dabro-bosanski mitropoliti od 1557. g., jer su kao egzarsi pećkog patrijarha vršili jurisdikciju nad srp. prav. dalmatinskom crkvom sve do Visariona.^[91]

Isaije III (1708-1709);

Mojsej Petrović (1709-1713. g.), docnije premješten u Beograd; Melentije Milenković (1714—1740. g.), "mitropolit Dabru i Bosni" prenese 1717. g. stolicu iz Kratova kod man. Banje u Sarajevo, gdje se nazivaše "bosanskim". Prije 1717. g. samo su patrijarsi smjeli dolaziti u Sarajevo, a mitropolitima su Turci dozvoljavali da dođu samo do sela

blizu Sarajeva. Za vrijeme mitropolita Melentija patrijarh Arsenije IV dao je Ustav sarajevskoj crkvenoj opštini (sa 4 parohijska sveštenika i 8 do 12 kmetova - tutora).

Gavrilo Mihailović ili Mihić (1741-1752), Sarajlija, lišen je eparhije 1752. g. zbog raznih zloupotreba, ali poslije kratko vrijeme bijaše pečki patrijarh;

Paisija Lazarevića (1752-1759) izabrali su sveštenstvo i narod, a patrijarh ga potvrdio, za njega je sagrađeno masivno kube sarajevske crkve.

Vasilije Brkić-Jovanović (1760-1762), docnije kao pošljedni Srbin pečki patrijarh.

Dionisije (1763. g.) bio je pošljednji Srbin^[92] dabrobosanski mitropolit u ovome periodu, jer je poslije njega došao Grk Serafim (1766-1767), koji je s ostalom sedmoricom mitropolita molio carigradskog patrijarha Samuila i portu, da se ukine pečka patrijaršija.

2) Hercegovačko-zahunska mitropolija:

Dionisije (1471), Joasaf, Visarion i Jovan (ova dvojica bila su oko 1509),^[93] Marko (oko 1524-1537), Maksim (1532), Nikanor (1546), Antonije (1570-1573), Savatije (1572), Visarion (1596-1599) vodio je pregovore s Austrijom o ustanku, Silvestar (1602-1603), Leontije (1601-1611), Longin^[94] (1615 do 1643), Simeon (oko 1615), Marko (1624), Vasilije Jovanović - Ostroški^[95] (1639-1671), Arsenije (1654) kupio je priloge u Rusiji za Trebinjski manastir, Savatije Ljubibratić (1682-1716), Stevan Ljubibratić (1681-1693. g.), Melentije I, Nektarije Zotović (1696-1702. g.), Metodije (1712), Gerasim (1713-1715), Arsenije (1716), Rufim, Jevstatije (1726), Aksentije I (1729), Filotej (1740-1751), Aksentije II (1751), Simeon (1759), Stevan Milutinović (1760-1768) i Antim (Grk, 1766. g.).^[96]

3) Zvornička mitropolija: Domentijan (1532. g.), Teofan (1541. g.), Pavle spominje se 1561. god., Georgije, Teodosije (1602. g.), Luka Paisije, Makarije, Timotej, Venijamin, Evstatije, Longin, Leontije, Isaije, Gerasim (1700); 1715 do 1756. g. taje eparhija bila pod upravom ovih užičko-zvorničkih i dabrobosanskih mitropolita:

Melentija Milenkovića (sarajevskog) do 1723. god., Aleksija Andrejević (užičko-zvorničkog), 1737-1739, Gavrila Mihića (sarajevskog), 1740-1752, Paisija (sarajevskog), 1752-1756. g., nekog Grka 1756, a ko je njome upravljao od 1756-1766. g. nepoznato je.^[97]

Uređenje i uprava pravoslavne crkve u tim eparhijama bila je, uglavnom, kao i u drugim srpskim krajevima u to vrijeme. Upada u oči, da su mitropolita Paisija Lazarevića. 1752. god., izabrali sveštenici i narod u Sarajevu, te mu je crkvena opština postavila uslove vladanja bojeći se da ne bude kao njegov prethodnik Gavrilo Mihić, za koga govore, da se nije redovno pričešćivao, niti nosio brade ni kose, imao više slugu, oblačio svetsko odijelo, jahao dobre konje, i na predeosvećenju liturgiji rukopoložio nekog sveštenika, zbog čega je lišen eparhije "pri sudejskom domu"^[98] Mitropolit Gavrilo Mihić i Atanasije Ljubojević (u HVII vijeku) bili su u neprestanoj svađi sa Sarajlijama zbog prihoda, nediscipline i uvrede s obje strane. Od svršetka XVI stoljeća bilo je naročito bosanskih mitropolita, koji su raskošno i

spahijski živjeli, a svojim vezama i protekcijom kod turskih vlasti uživali su velik ugled i svagdje imali uticaj.

Crkve od kamena nalazile su se samo u većim mjestima. Sarajlije 30. septembra 1688. g. pišu patrijarhu Arseniju III kako "trjeba da se vjenčaju na mehkiemi^[99] počto ne ima crkvi po tri dni hoda krst".^[100] Obično su crkve gradili po usamljenim mjestima (šumama i dolovima) daleko od cesta, kojima su prolazili Turci, osobito od vremena Husrev bega (1527. g.), kad se pojaviše muslimanske siledžije, koji navaljivahu i na crkve, te ih rušiše i pališe i od njihove građe gradiše džamije, mlinove, kuće i staje; to se je događalo najviše za ustanka i hrišćanskog bježanja pri seobama. Zaslugom pečkih patrijarha popravljene su stare crkve i manastiri, pa i novi građeni, ali su nove crkve obično bile od pletera i u zemlji za nekoliko stepena, nisko krova i vrata, u opće bez ikakva stila, umjetnosti i ukrasa. I za pregledanje i popravljavanje bogomolja morali su hrišćani (pravoslavni i rimokatolici) davati Turcima mito, a pri radu se strogo pazilo, da se ne podigne crkva boljeg materijala, veća i na drugome mjestu.

Najznamenitija je u ovom periodu stara sarajevska crkva koju je - po narodnom predanju - sagradio "u veličini izrezane na kajiše bivolje kože" sluga Husrev begov Andrija (oko 1527. g.). I ako se istorijski tačno ne zna, ko je podigao tu crkvu, vjerovatno je, da je ona iz prve polovine XVI stoljeća, a može biti i iz druge polovine XV vijeka, jer se 1516 i 1539. god. u Sarajevu spominje jedan sveštenik (Vuk), a 1565-1566 dvojica, po čemu se zaključuje, da je već tada i crkva postojala.^[101] Uz tu crkvu u prvoj polovini XVII stoljeća bila je opština sa dvanaest tutora-odbornika. Ta je crkva gorela više puta u XVII i XVIII stoljeću, po predanju i 1555, a 1697. g. princ Evgenije Savojski i Turci opljačkaje je. 1717. god. za mitropolita Melentija Milenkovića proširena je i ukrašena pozlaćenim ikonstasom. Od popravaka 1730. g. poslije sarajevskog požara u 1724. g., crkva nije mijenjala oblik. Ova crkva bogata je relikvijama (desna ruka sv. Tekle itd.) i starinama (odeždama, knjigama i sasudima), koje su smještene u crkveni muzej od 13. maja 1890. g.^[102]

I crkva u Čajniču, s čudotvornom ikonom Sv. Bogorodice, jamačno je iz XVI stoljeća, jer se na ikoni sv. Đorđa nalazi natpis iz 1574. g. i na jevanđeliju iz 1578. g.

Stari su manastiri u ovom periodu svi postojali, ali neki biše porušeni, spaljeni ili opustješe za seoba. Sad se spominju i oni manastiri, za koje veli narodno predanje da su bili još prije 1463. g. U Lovnici je pisan tipik 1578. g. i jevanđelje 1592. g., u Ozrenu paterik 1589, u Vozući molitvenik 1628, u Lipnju ili Osojnici minej 1612, u Krupi (na Vrbasu) tipik 1629. Manastir Gomela^[103] se spominje 1632. g., iz Stuplja ili Stupe pobjegoše kaluđeri 1690-1691, kad je taj manastir spaljen, u manastir Orahovicu (Slavonija).^[104] Manastir Gomionicu, poslije spaljenja tijela sv. Save, podigoše 1596. g. mileševski proguman Sava i jeromonasi Konstantin, Silvestar i Gerasije s ostalim mileševskim kaluđerima (svega ih bješe 72); manastirsku crkvu molovao je 1596. g. jerom. Konstantin. Kaluđeri manastira Gomionice s igumanom Pahomijem Kneževićem pobjegoše od turskog nasilja 1738. g. i naseliše se u opustjeli man. Pakru (Slavonija), donesavši sa sobom i plaštanicu man. Mileševa.^[105] U ovom periodu

podignut je i manastir Moštanica, po svoj prilici poslije neke seobe u XVII stoljeću. Sada se spominju i svi hercegovački manastiri. Žitomišljic je bio porušen, ali su ga obnovili 1556 do 1563. g. vojvoda Petar i Milisav Hrabren (Miloradović)^[106] Trebinjski manastir (Tvrdoš) sagradiše oko 1509. g. mitropolit Visarion i Jovan. To je bio prostorom najveći hercegovački manastir i tvrdo sazidan; u njemu bješe stolica zahumskih mitropolita. Za vrijeme mitropolita Savatija Mlečići ga lagumima razrušiše 1694. g., da se u njemu ne bi Turci utvrdili.^[107] Mitropolit pobježe u Herceg Novi, a manastirske dragocjenosti skloni u manastir Savinu. Vladike prijeđoše u manastir Duži, te su tu stanovali do 1774. god., kad se preseliše u Mostar. Duži je najnoviji manastir u Hercegovini, koji su podigli kaluđeri porušenog trebinjskog manastira - Tvrdoša; Duži je prije 1694. g. bio njegov metoh i iz Tvrdoša je tu doneseno četvoro jevanđelje s natpisom iz 1557. g.^[108] U Zavali ima srbulja-oktoih cetinjske štamparije iz 1495. g. Po narodnom predanju bilo je i drugih manastira u Bosni i Hercegovini kao: Gostović, Lipnik itd., sad nema o njima podataka.

Bosansko-hercegovački manastiri, kao i po ostalim srpskim krajevima, bili su važna utočišta vjere i nade i mjesto narodnih sastanaka, gdje se je budio duh. slobode; zato ih je narod vrlo poštovao. Manastiri su se izdržavali od svojih imanja u koliko su ih mogli očuvati od otimača, ali su sve više siromašili zbog teških političkih i socijalnih prilika; stoga su kupili priloge po Rusiji i Ugrovlaškoj (u XVII stoljeću). Tako Francuz Lefevr putujući diplomatskim poslom u Carigrad 1611. g. kaže za mileševske kaluđere, da žive jadno: košulje su ima poderane do trbuha, mantija takođe na više mjesta, neki nemaju obuće.^[109] Tako je bilo i u bosansko-hercegovačkim manastirima. U Sarajevu je bilo i kaluđerica; njima je crkvena opština 1762. g. kod crkve podigla ćelije. Muški iz sarajevskih uglednih porodica pod starost često su se monašili.

Vjerski život i sigurnost života naroda i sveštenstva nijesu mogli biti onakvi kao što bi trebalo, jer su prilike bile nesređene. Ni viša jerarhija do 1557. god. nije bolje stajala u tome pogledu; i patrijarsi su, kao prije episkopi i narod, morali plaćati velike svote za slobodu vjere i bogoslužjenja (tzv. džulus), ali su hrišćani od XVII stoljeća i pokraj toga često razgonili s molitve. Po Batiniću Turci su od toga vijeka pa do polovine XVII razjahivali po manastirima kao gosti,^[110] a kaluđere i fratre su tukli i globili. Ostali narod još je gore prolazio.^[111] Najteže je bilo za ustanaka i seoba. Stanje je bilo jednako za hrišćane obiju vjera.

U ovom periodu događale su se mnoge seobe pravoslavnih Srba iz Bosne i Hercegovine u sjeverozapadne krajeve Bosne, Hrvatsku i Dalmaciju. Turci su počeli prodirati u hrvatske krajeve 1463. god., a za tim su te navale učestale (1469, 1470, pa sve do 1526. god., do mohačke bitke). Kud god su Turci dopirali, rimokatolički Hrvati bježali su pred njima, zemlje su ostajale puste, te su u pogranične krajeve austrijski vojnički zapovjednici zvali pravoslavne Srbe iz Bosne, obećavali i darivali im ne samo prazne zemlje, nego i naročite privilegije.^[112] I Turci su sami naseljavali

bosanske Srbe kao raju po osvojenim pustim hrvatskim krajevima: današnjoj sjeverno-zapadnoj Bos. Krajini (bihaćki i cazinski srez), Krbavi i Lici, jer nije imao ko obrađivati tih zemalja.^[113] Bilo je seoba i poslije u XVI, XVII i XVIII vijeku. Tako je baron Nikola Jurišić 1535. god. naselio srpski narod iz Bosanske Krajine, Glamoča i od Unca po Žumberku.^[114] S Turcima Srbi stalno dođoše u Unsku dolinu 1560. god., a u Bihać i njegovu okolinu 1593. godine,^[115] poslije pada Bihaća 1592. god., naseli njima Hasan paša Predojević. 1632. god. upade u okolinu manastira Gomele (srez cazinski) ogulinski kapetan grof Gaspar Frankopan, te prevede odatle 50 srpsko-pravoslavnih porodica u Hrvatsku,^[116] "Ko ne htjede ni silom prijeći, one dade grof poubijati".^[117] Iz bosanskog kraja Usore preseliše se Srbi u Hrvatsku 1658. g., Kostajnicu, Dubicu, Jasenovac i Novi naseliše u XVI vijeku, a takvih seoba bilo je u Baniju 1640, 1680, 1718 i 1788. g. Za vrijeme rata 1788-1791. g. između Austrije i Turske, kad su izgoreli manastiri Rmanj i Moštanica,^[118] kaluđeri s obližnjim narodom razbjegoše se. Vidi se iz svega toga, da su se pravoslavni Srbi iz Bosne selili ili dragovoljno, na poziv austrijskih vlasti, ili prisilno, jer su ih na to nagonili Turci zbog potrebe naseljavanja i obrađivanja pustih krajeva, a katkad su to morali činiti i zbog austrijske prijetnje.

Sve seobe srpskog naroda bile su pravo stradanje, a tome su vrlo često krive spahije, koji od polovine XVII stoljeća postadoše kao kapetani upravitelji političkih područja, te se ti članovi najmoćnijih domaćih muslimanskih porodica tako osiliše - kao i hrišćanska vlastela XV vijeka - da su svojom nepokornošću činili velikih neprilika centralnoj vladi u Carigradu i valijama Ostromanlijama. Spahije i begovi počеше napadati na život, čast i imanje svojih hrišćanskih saplemenika,^[119] u čemu su im pomagali janjičari, koje je gonio osobito bosanski valija Mehmed paša Kukavica (1747-1760), kad je donekle hrišćanima olakšao.^[120]

Srpski narod u Bosni i Hercegovini stradao je naročito za vrijeme ustanaka i ratova, koji su bili u 16, 17 i 18 stoljeću kao pokušaji oslobođenja od Turaka. Ustanke su pravoslavni Srbi dizali pod uticajem Mletaka, Španije, papa, Austrije i Rusije. Još je hercegovački mitropolit Visarion zajedno s patrijarhom Jovanom, krajem XVI stoljeća, tražio veze s papom i austrijskim carem Rudolfom radi toga oslobođenja, ali uspjeha nije bilo, jer ne dobiše pomoći.^[121] I patrijarh Paisije (1614-1647. g.) živo je radio o tome pregovarajući s papom i Rusijom. Naročito su učestali ustanci za oslobođenje poslije turskog poraza pod Bečom 1683. god., kad je stvoren za to savez hrišćanskih država, u koji su pristupili austrijski vojskovođa Pikolomini i patrijarh pečki Arsenije Š. U istom vijeku radili su o oslobođenju Srba i dalmatinski uskoci (Smiljani, Janković i dr.), koji su prevodili iz Bosne narod u Dalmaciju, a tome pokretu oslobođenja čak i uz pomoć pape bio je još prije sklon, među drugima, i mitropolit zahumski sv. Vasilije Ostroški, koji se je, razočaran zbog jezuitskih spleta, poslije sklonio u Nikšić i umro u svom obnovljenom manastiru Ostrogu 1671. g. Treba spomenuti, da su i franjevci u Bosni i Hercegovini za vrijeme ustanaka stradali, jer su tada bili pravi narodni rimokatolički sveštenici napustivši svaku vjersku

propagandu poslije 1463. g., koju su jezuiti 1612. g. svojim dolaskom u Bosnu pokušali oživiti; ali ih franjevci energičnom odbranom svojih starih prava još iz HIII vijeka odbiše, ma da su uz jezuite bili i biskupi.

Zanimljiva je pojava, koja je nalik na držanje rimokatoličkih biskupa i njihovog sveštenstva prema pravoslavcima u Dalmaciji pod upravom Mletačke i Dubrovačke republike,^[122] što su u ovom periodu neki pečki patrijarsi i dabro-bosanski mitropolit nastojali da pokore franjevce i sve rimokatolike u Bosni tražeći od njih danak i sve ostalo kao i od pravoslavnih, pri čemu su im išli na ruku turski činovnici. Franjevci su se od toga branili fermanima, koji im uvijek u praksi nijesu pomagali. Tako Antun Knežević u svojoj knjizi "O carsko-otomanskim namjesnicima u Bosni" (Senj, 1887. g.) spominje dolazak u Bosnu (Lijevo i Banju Luku), "vlaškog vladike" (1659. g.) i "patrijare" (1667. g.) iz Carigrada radi obraćanja rimokatolika u pravoslavne.^[123] Mitr. S. Kosanović misli, da bi to mogao biti onaj mitropolit Melentije (Grk) iz 1668. g. koji je, kao fanariot, dolazio u Bosnu, da što nagrabi.^[124] Međutim ima u man. Duži ferman sultana Ahmeda iz 1693. g. mitropolitu Simeonu, a iz 1731. g. (od sultana Mahmuda I), patrijarhu Arseniju IV, koji fermani potvrđuje, da se zaista radilo o vjerskom potčinjenju rimokatolika za vrijeme druge pečke patrijaršije. A fermanu Arseniju IV kaže se: "A tako isto i sveštenstvo i latinske crkve u Bosni, pa kanonu i njenim nevaljalim zakonima i vjeri poganoj, da ga za svoga patrijarha priznaju i da slušaju njegove riječi, koje se tiču njihove vjere, i njemu se obraćaju za sve stvari, koje se tiču zakona".^[125]

Bilo je slučajeva, da su franjevci sami tražili pomoći od pravoslavnih Srba naročito u borbi za pravo na bosanske župe (parohije) protiv ugarskih i slavonskih biskupa. Na pr. redodržavnik franjevačkog reda Franjo Ivanović preporučuje franjevcima 1746. g., "da uzimaju svedočanstva i od Vlaha, jer će po tome kraljica (Marija Terezija) poznati, da istim Vlahom mi fratri provincije bosanske jesmo adicti i da mnogo možemo kod istih Vlaha za kuću austrijsku... jer ako su Vlasi u zakonu od naših odiliti, ništa ne manje nisu odiliti u narodu, nego istoga naroda iliričkog kao i mi".^[126] Ujedno Ivanović veli, da će pakrački vladika dati franjevcima svjedodžbu kao pomoć, a on će se još "obratiti i vladikama i patrijarhu".^[127] Vidi se, da je tada kod franjevaca bila dosta jaka svijest o narodnom jedinstvu.

Prosvjeta je osobiti kod pravoslavnih u Bosni i Hercegovini bila neznatna, pa i vjersko obrazovanje bilo je slabo. Stoga se može uzeti kao istina, što je rekao rimokatolički misionar Bartolomej Kašić početkom XVII vijeka, da pravoslavni Srbi ne znaju simbola vjere, zapovijesti i molitva. Drugi putopisac veli, da je na sprovodu vidio sveštenika obučena kao obična seljaka golih nogu do kolena, samo se razlikovao dugom kosom i drukčijom kapom. I taj pisac kaže da od Srba malo ko zna Oče naš i Vjeruju, ali znaju ono, što je najglavnije o Hristu, vaskrsenju mrtvih i vječnom životu.^[128] Stjepan Maričić (početak 18. stoljeća) spominje pravoslavne kaluđere, koji ne znaju propovijedi i knjige.^[129] Inovjerci su, razumije se, i tom prilikom pretjerali u svojim iskazima, ali se mora priznati, da su time dali prilično vjernu karakteristiku

vjersko-prosvjetnog stanja pravoslavnog sveštenstva i kaluđerstva u Bosni i Hercegovini drugog perioda, iako je kaluđerstvo bolje stajalo u tome od svjetovnog sveštenstva, jer se je bar koliko bilo obrazovalo po manastirima.

Bogoslovska književnost kod pravoslavnih bila je neznatna; sva je bila u vođenju hronika po manastirima, prepisivanju i štampanju onoga, što se je naslijedilo iz srednjeg vijeka. Srbulja ima najviše u sarajevskoj crkvi i u manastirima Žitomišljiću, Zavalu i Dužima. U sarajevskoj crkvi nalaze se ove najglasnije srbulje:^[130] jevanđelje, beogradsko izdanje od 1552, psaltir, mletačko izdanje 1638. g., osmoglasnik Makarijev (po zapovijesti Đurđa Crnojevića pri zetskom mitropolitu Vavili), 1493. g., oktoih Božidarev, 1537. g. i zbornik Božidara Vukovića, 1536. g. U samostalnu književnost spadaju samo tzv. manastirski "opštaci", gdje su bilježeni ktitori, igumani i gosti. I u Goraždu je u XVI vijeku bila štamparija, koju je otvorio i izdržavao rodoljubivi Božidar Vuković i njegov sin Božidar Goraždanin. Štampari su posao učili u Mlecima, nadzirali su izdanje Božidarevih knjiga: Pahomije, Đorđe Ljubavić iz Goražda i brat njegov jeromonah Teodor, koji je s drugim bratom Vidojem bio i upravitelj štamparije. Štampali su službenik 1517. g., psaltir s posledovanjem i časlovcem 1529. g., a trebnik 1531; poslije te godine nepoznata je dalja istorija te štamparije.^[131] To je prva štamparija u Bosni i Hercegovini, ako ne ubrajamo ovamo i mileševsku, koju je osnovao iguman Danilo.

U HVIII stoljeću postaju rusko-srpski odnosi življi, te to utiče ne samo na jezik i književnost, nego i na obrazovanost klera. Mjesto predašnjega srpsko-slovenskog jezika srbulja s dolaskom ruskih crkvenih knjiga zavlada rusko-slovenski jezik i u Bosni, jer daskal srpskog patrijarha Mojseja Rajića (1712-1725. g.) šalje njegove stihove sarajevskoj crkvenoj opštini hvaleći te "Sloven Srbe", koji pod tamnom noći Agarjana ipak visoko drže sv. hrišćansku vjeru.^[132] Mojsejev je jezik rusko-slovenski u svemu.

Pravoslavni Srbi u Bosni i Hercegovini nijesu imali škola osim sarajevske, koja se spominje 1565, 1639, zatim više puta od 1682, a zgrada je za nju sagrađena 1727. g.^[133] Stoga njihovo sveštenstvo nije moglo biti spremnom niti se bavilo književnošću. Kod rimokatolika bilo je drukčije, jer su franjevci još u XVI i XVII vijeku išli u škole u Italiju, Ugarsku i svoje manastirske škole po Slavoniji. Njihovi su ljetopisci: Šipračić, Margitić, Nikola Lašvanin i Bono-Benić, po primjeru svojih prethodnika i znamenitih bogoslovenskih pisaca Divkovića i Posilovića, pisali samo ćirilicom,^[134] koju Divković zove "srpskiemi slovima".^[135]

I po tome se vidi, da je ćirilica od starina bila pismo svega naroda u Bosni i Hercegovini.

Zbog velikih dugova radi smanjenih prihoda i globa, seoba, nekih nedostojnih patrijaraha, političkih razloga i sebičnosti Grka - fanariota, ukinuta je sultanovim fermanom druga pećka patrijaršija i potčinjena carigradskoj 11. septembra 1766. g. Tako drugi put pade u potpuno ropstvo i srpsko-pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini.

Treći dio (1766-1880. g.)

Najglavniji politički događaji koji su u vezi s vjerskim stanjem. - Episkopije. - Crkveno uređenje i uprava. - Crkve i manastiri. - Sveštenstvo i narod. — Stradanje i ustanci. — Prosvjeta i književnost.

Ovaj period istorije srpsko-pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini najoskudniji je događajima, a ujedno je to i najžalosnije doba za srpski narod tih krajeva, jer su ga, osim obijesnog muslimanskog fanatizma, sad mučile svojom samovoljom i maćijskom upravom i grčke vladike. Stoga je opća karakteristika ovog vremena: vjersko i političko ropstvo u najširem smislu. Mnogo je tome krivo, što je turska državna uprava u Bosni i Hercegovini zbog spoljašnjih poraza i uzmicanja izgubila bila svaki ugled, a poznato je, da se nikad nije ni mogla utvrditi kako bi trebalo među potomcima nekadašnje nepokorne i sebične vlastele, begovima i spahijama, koje pomagahu janičari. Službena Turska preko svojih valija vodila je skoro vječitu borbu s tim prvacima bosansko-hercegovačkim muslimana, koji su se katkad odmetali od sultana onako isto, kao što su to radili za vrijeme bosanske kraljevine Stjepan Vukčić i drugi velikaši. Bijes janičarski savladao je Abdurahman paša tek 1826. g.^[136] (Stanje hrišćana u takvim prilikama bilo je nesnosno; oni bijahu samo raja, koja nije imala ni u kom pogledu prava, što su ih imali muslimani, jer čak i državna naredba iz 1794. g. uzakonjava još prije uvedeni običaj, po kome hrišćani mogu nositi odijelo samo crne boje, bez raskoši, ne smiju imati sjajne konjske opreme, niti jašiti u gradu i pred muslimanima. Hrišćanskoj mladeži bilo je zabranjeno pjevati uopće. Muslimanska masa u vezirskom Travniku na ulici je često zaustavljala i francuskoga konzula Pjera Davida dovikujući mu riječ "đaur", kojom su Turci zvali sve hrišćane (to bješe još oko 1810. g.).^[137] Istina je, da je carigradska centralna uprava izdavala pravedne zakone za vjersku, ličnu i imovinsku slobodu hrišćana, ali su se oni u dezorganizovanoj Bosni slabo izvršavali; to potvrđuje i ferman iz 1805. god. protiv nasilja i drugih nepravdi, što se čine hrišćanima, iako je to kaže sultan - "protivno mojim carskim naredbama, šerijatskim propisima i uredbama, koje postoje od osvajanja ovih zemalja".^[138] I zaista za travničkog vezira Ali paše Džemaludina (1820 do 1822) nestalo je bilo nasilja.^[127] No kako je red malo trajao vidi se po tome, što je planuo ustanak popa Jovice u Vučjaku kod Dervente (1834. g.), a za vezirovanja hercegovačkog Ali paše Rizvanbegovića (1840. g.), njegov kavaz-paša Ibrahim poubijao je za 17 godina oko 1000 nevinih hrišćana; Rustan beg, sin čuvenog Smail age Čengića, silovao je hrišćanske djevojke u Pivi, Gackom i Drobnjacima, zbog čega se najviše dogodila pogibija Smail-agina, koju je opjevao Mažuranić.^[139] Poturčeni Srbin Omer paša Latas (1806 do 1871. g.) zaveo je u Bosni i Hercegovini strog red, pošto ih je upravo osvojio, smrtnim kaznama nad domaćim muslimanskim prvacima. 1856-1858. g. sveštenici i fratri sami su kupili državni porez od hrišćana i predavali ga finansijskoj upravi. Ali to se je ubrzo promijenilo, jer je kod muslimana opet zavladao mržnja na hrišćane i fanatizmu njihovu nije bilo granica, ma da je svak osjećao, da će se u tim nemirnim zemljama skoro dogoditi velika politička promjena. Tako u vrijeme vezira

Mehmed Asim paše (1871 do 1872) muslimani Sarajlije pobuniše se zbog gradnje nove pravoslavne crkve i visine njenog zvonika, a na dan njezinog osvećenja, radi sigurnosti, morala je na ulice izaći sva vojska pod ratnom opremom. Sarajlije su se bunile i protiv crkvenih zvona, a u Mostaru je muslimanski otpor skršio na originalan način (1862. g.) sam Omer paša zapovjedi, da muslimanski mujezini s munare ukuju 6 dana u isto vrijeme, kad i zvona zvone; zvona su u Mostar donesena "uz zaštitu topova".^[140] Kao protest protiv anarhije i nesnosne tiranije planu čuveni ustanak 1875-1878, koji u proljeće 1875. g. izazvaše muslimanski posjednici i zakupnici poreza u gornjim krajevima Hercegovine bez milosrđa globeći narod poslije slabe žetve u 1874. g. Ustanak se proširi i u Bosni u avgustu 1875. g. Turske vlasti u tim događajima pokazale su se potpuno nemoćne. Age i begovi za vrijeme toga ustanka iz osвете harali su hrišćanska sela. Ustanak i rat Srbije, Crne Gore i Rusije dovedoše do berlinskog kongresa (1878. g.), koji odlučio sudbinom Bosne i Hercegovine, što je znatno odjeknulo i u životu srpsko-pravoslavne crkve u tim zemljama.

U ovom je periodu viša jerarhija, osim nekih vikarnih episkopa i jednog mitropolita, koji su bili Srbi, sva bila grčko-fanariotska. Malo je mitropolita, o kojima je ostala u narodu dobra uspomena.

1) Dabro-bosanska mitropolija.

Ovo su njezini mitropoliti i vikarni episkopi:

Danilo (1767-1769),

Kiril (1776-1780)^[141] bješe dobar i vrlo učen; njegov je pomoćnik bio episkop Joanikije, iz Hercegovine.

Paisije (1780-1802) zaslužan je za popravak sarajevske crkve; vikar mu je bio isti ep. Joanikije.

Kalinik (1802-1816); njegov je episkop-pomoćnik bio Venedikt Kraljević^[142] (Grk ili Cincar), koji je poslije kao šibenički episkop radio o uniji u Dalmaciji. Osim njega bio je Kalinikov sestrić vikar episkop Josif.

Evgenije, 1808. g., bivši zbornički;^[143] može biti da je bio samo zamjenik neko vrijeme mitropolita Kalinika, kad je on otišao u Carigrad.

Venijamin (1816-1834. g.) ostavio je vrlo dobru uspomenu o sebi; njegov je pomoćnik^[144] episkop Grigorije.

Amvrosije (1834-1841) potpisivao se je "bosansko-kliški", svrgli su ga, poslije toga stajao je u vezi s ruskim staroobrjadcima, koji ga nadoše u Carigradu.

Ignjatije I (1841-1852);

Prokopije (1852-1855); pomoćnik mu je bio episkop Antim, Bosanac, sin sarajevskog sveštenika Zaharije.

Dionisije I (1856-1860), vikarni su mu episkopi bili: Sofrenije (otac, episkopa Antima, prije se kao sveštenik zvao Zaharija) i Neofit.^[145]

Ignjatije II (1860-1868) umro je i ukopan u Banjoj Luci. Njegov je pomoćnik bio episkop Visarion.

Dionisije II Ilijević (1868-1871) bio je Srbin.

Paisije (1871-1880), i

Antim (1873-1880) zahvalio se je 1880. g. i živio u Beču u mirovini.

2) Hercegovačko-zahumska mitropolija:

Natanailo (1772-1778), Ananije (1778-1802), Jeremija (1802-1815), Josif (1816), Filimon (1818), Josif (1835-1836), Sofronije (1836), Prokopije (1836-1837), Aksentije (1837-1848), Josif (1848-1853), Partenije (1854), Grigorije (1854-1862), Prokopije (1863-1875) i Ignjatije (1875-1887); dao je ostavku 1887. godine.

3) Zvorničko-tuzlanska mitropolija:

Grigorije (1767-1773), Gerasim (1777-1804), Joanikije (1804-1807), bivši pomoćnik episkop dabro-bosanski mitropolita Kirila i Paisija, Evgenije (1807-1808), poslije sarajevski, Gavriilo (1837), Kirilo (1837-1848), Agatangel (1848-1861); bio je vrlo dobar jerarh, potpuno je znao srpski i narod ga se i sad ugodno sjeća. Dionisije (1861-1865) također je bio dobar i poznat govornik kao i Dionisije II Ilijević (1865-1868), Paisije (1868-1871) i, po drugi put, Dionisije II (1872-1891).

Grčke vladike obično nijesu znale dobro srpski ni crkveno-slovenski, nego su govorile grčki i turski, pa su uvodili i u crkvu grčki jezik. Stoga se je od mitropolita Danila u sarajevskoj crkvi, do 1850. g., na desnoj pjevnici uvijek pjevalo grčki, a na lijevoj crkveno-slovenski.

Mitropolite je birao patrijaršijski sinod u Carigradu, a sultani su im izdavali berat kao potvrdu, ali se je praktikovalo, po primeru patrijaraha, da i mitropoliti daju turskim visokim činovnicima neku svotu novaca prilikom svoga postavljanja. U ostalom grčki arhijereji u Bosni i Hercegovini bili su upravo svemoćni u svojoj upravi, što nam najbolje potvrđuje berat mitropolitu sarajevskom Paisiju iz 1780. g.^[146] iz koga se vidi, da su vladike bile apsolutni gospodari u crkvi: prodavali su i oduzimali parohije, raspuštali brakove bez vođenja parnice, bez njihova znanja nijesu se smjela obavljati vjenčanja, jer su od njih primali vjenčanice kao i druge svote od hrišćanskih kuća i sveštenstva; sloboda kretanja bila im je neograničena, jer samo mitropolitima niko nije smio stat na put (a kako je bilo ostalim hrišćanima, kazato je prije). Njihovo imanje bilo je oslobođeno od svakog poreza njihove su dugove turski činovnici morali najsavjesnije naplaćivati, pri čemu su sirotinji češće i najpotrebnije stvari oduzimali i prodavali.

Crkve i manastiri u ovome su periodu vrlo stradali, jer su robljeni, paljeni i rušeni. Crkve su bile još ređe nego prije, jer ih se je malo popravljalo. Velike su i zidane crkve podignute, pod kraj turske uprave, samo u Derventi, Čipuljiću (kod Bugojna), Lijevenu, Sarajevu i Mostaru. Spaljeni su, razrušeni i opustjeli manastiri Lipnik, Krupa, Moštanica i Rmanj (po drugi put), ali se je narod na razvalinama i zgarištima crkava i manastira molio Bogu, pod skinijama i vedrim nebom vršila se liturgija. U tužbi mostarske crkv. opštine od 1860. g. ruskoj vladi veli se da u kadilucima mostarskom, knjičkom, duvanjskom i ljubuškom ima samo jedna mala crkva u Mostaru, dugačka 15

aršina, i to pola je u zemlji.^[147] Na više mjesta, i pokraj fermana, nije bilo hrišćanima dozvoljeno podizati crkve u gradovima, a u sredini grada nikako. .

Iako je istina da je viša jerarhija imala velike povlastice od sultana, katkad se na to nije pazilo, nego su siledžije prkosile svojim postupcima i mitropolitima, pa i zvanični organi nijesu uvijek radili po fermanima, što priznaje i ferman bosanskome valiji i natkadiji 1805. g.^[148] Stoga je stanje nižeg sveštenstva i naroda bilo žalosno. Sveštenstvo i narod nijesu štitili ni mitropoliti, jer ga nijesu voljeli kao stranci i većinom bijahu egoisti misleći samo na svoje interese. Kakvih je bilo mitropolita-fanariota najbolje nam govori žalosna istorija sveštenika Đorđa Prodanovića, koga su te vayne vjerske poglavice bez uzroka zatvarale, globile, ismijavale i inkvizitorski mučile glađu i drugim načinom.^[149] Najteže je pravoslavnim Srbima bilo za vrijeme tzv. begluka do 1850. g., kad kmetovi na begovskom ili spahijskom imanju nijesu bili stalni, te su se selili s jedne zemlje na drugu, i morali su svojima gospodarima ne samo zemlju besplatno obrađivati, nego radi posluge slati u njihove kuće i mlađe žene i djevojke, što je bilo vrlo opasno za njihov moral. Bilo je slučajeva, da su obijesni begovi i drugi nasilnici otimali hrišćanske djevojke ili mlade, koje bi ostale dan ili duže u njihovim kućama, a neke su na silu turčene.

Teške su prilike bile i u vrijeme ustanka, kad su Turci hrišćane i hrišćanke strijeljali i nabijali na kolje, silovali, palili im kuće i stoku otimali. U ovom periodu bilo je u Bosni i Hercegovini nekoliko pokušaja ustanka. 1803. g. bio je u Sarajevu radi odgovora o zajedničkom ustanku Srbije i Bosne proto i poslije Karađorđev i Milošev vojvoda Matija Nenadović. 1809. g. Karađorđe prelazi s vojskom u sjevero-istočnu Bosnu, a čuven je ustanak u Hercegovini pod Lukom Vukalovićem, 1857 i 1862. g. Knez Mihailo obraćao je najveću pažnju na Bosnu i Hercegovinu i o njima je vodio pregovore s Turskom, Austrijom i Engleskom. Da nije iznenada i mučki ubijen, te bi se zemlje još tada sjedinile sa Srbijom. Kao u svima narodnim pokretima i u ustanku 1875 - 1878. god., uz vojvode Goluba Babića, Petra Mrkonjića (poslije kralja Srbije) i Miletu Despotovića, učestvovali su kao vođe sveštenici i kaluđeri: proto Bogdan Zimonjić, gatački vojvoda, Petar Radović, arhimandrit Melentije Perović, proto Ilija Bilbija, grahovski vojvoda, David Grubor, arhimandrit Kiril Hadžić, Jovan Pećanac, Đorđe Karan itd.^[150] Boreći se za slobodu Bosne i Hercegovine ustanici u svome memorandumu iz Tiškovca, 23. februara 1878. g. (1. tačka), od berlinskog kongresa kao minimum traže: hrišćanskoga guvernera, u 11 t. slobodu vjere, a u 12 t. samoupravu pravoslavne crkve s egzarhom Srbinom.^[151] Bilo je i franjevac (na pr. Ivan Musić), koji su učestvovali u ustanku, ili mu simpatisali, jer su oni odobravali svaki narodni pokret, zbog čega su ih biskupi i valije držali kao politički nepouzdan.^[152]

Narod je živio u zadrugama potpuno patrijarhalno čuvajući vjeru i moral, a ujedno se je tako lakše branio od napadača. Ni u mirna vremena narodno nije bio siguran za život, jer su se ubijstva često događala, a za uprave kapetana dosta je bilo ubijci pobjeći u drugu nahiju i predjenuti prezime, pa je bio oslobođen od odgovornosti, jer

ga nijesu ni tražili, ali je zato čitav kraj, gdje se to dogodilo, morao plaćati tzv. krvarinu. Opasno je bilo i u Sarajevu, mjestu valije i evropskih konzula, vršiti javno hrišćanske obrede, i ako su to jamčili državni zakoni i naredbe.

Narodu i sarajevskom parohu Gerasimu Laliću muslimani su češće smetali odlazak u crkvu, zlostavljali su Lalića pri sprovodima, stoga je noću krijući krštavao djecu po kućama i gazio Miljacku,^[153] a dugogodišnji sarajevski sveštenik i proto Stevan Baković, u svojoj mladosti ulazeći u crkvu morao se provlačiti ispod obješenih o vratima. Mirnoga staromajdanskog sveštenika Iliju Marinkovića s njegovim pratiocem posjekle su turske zaptije poslije obavljenog krštenja, kao što su izvršile pokolj i nad šesnaestoricom staromajdanskih uglednih građana pravoslavne vjere (1876. g.). Nije ni čudo, što su sveštenici bili prezreni kod Turaka, jer su voljeli vjeru i narod, a osim toga, bili su i prava sirotinja zbog slabih prihoda; zato su se u gradovima bavili zanatom, a u selima zemljoradnjom i u opće ekonomijom. Neki sveštenici pisali su zapise radi svoje koristi, ili da svoje parohijane odvrata od traženja muslimanskih zapisa, čime su se neke hodže javno bavile.^[154] Ti sveštentički zapisi obično su bili prepis nekih mjesta iz molitava za bolesnike ili neki stih iz kakve crkvene knjige. Parohijske se matice nijesu kod pravoslavnih nigdje vodile do 1850. g., pa i poslije malo gdje prije okupacije (1878. g.). Zbog opće nesigurnosti i malo crkava narod se je bio odviknuo od bogoslužjenja, a često se je i pričešćivao bez ispovijedi. Upadaju u oči i u ovom periodu više slučajeva vjenčanja kod kadije u Sarajevu (1776 i 1803. g.), gdje to nije nikako bilo potrebno, jer je tu bila crkva i nekoliko sveštenika; stoga su za to morali biti i neki drugi razlozi, koji se danas ne mogu znati (može biti neke kanonske bračne smetnje, samovolja slabih hrišćana da lakše mogu raskinuti brak, pa i prijetnja nekih kadija.^[155]

Prosvjeta nije mogla napredovati u takim haotičnim prilikama, ali se poče jače osjećati od polovine HIH stoljeća. Osnovna škola u Sarajevu od 1850. g. imala je svoj nastavni plan, a do okupacije (1878. g.) nabavljala je, ili su joj poklanjate, knjige iz Beograda. 1854. g. otvorena je škola u kući sveštenika Davida Nedinovića u Jesenici (srez bos.-krupski), malo prije toga u Banjoj Luci, Starom Majdanu, Čajniču, 1865. g. u Bihaću, zatim su otvorene škole u Mostaru, Prnjavoru i drugim većim gradovima. Arhimandrit Nićifor Dučić otvorio je 1857. g. prvu manastirsku školu za sveštenike u man. Tavni, uz pomoć Srbije i Rusije osnivali su takvu školu u man. Žitomišljicu jeromonah Prokopije Čokorilo, arhimandrit Joanikije Pamučina i N. Dučić, koji je bio i upravitelj i nastavnik njezin zajedno sa serafimom Perovićem.^[156] Od 1867 do 1875. g. bila je dobro uređena bogoslovija u Banjoj Luci; za njezinu novu zgradu ostavio je 1869. g. od svoje mirije 90.000 groša mitropolit Ignjatije II. Ta je bogoslovija bila pod upravom arhimandrita Vase Pelagića i Arona Taparice i dala je čitavo kolo dobrih sveštenika, rodoljuba i javnih radnika.

Priloge su crkvama, manastirima i školama i novcu, knjigama i drugim stvarima, osim naroda, slale Srbija i Rusija, te je paroh mostarski jerom. Prok. Čokorilo u Rusiji od

cara Aleksandra II i drugih priložnika skupio za hercegovačke crkve, man. Duži i mostarske škole nekoliko hiljade dukata.^[157] Bilo je i drugih skupljača.

Bogoslovska književnost kod pravoslavnih Srba u Bosni i Hercegovini u ovom periodu bila je neznatna. Uzrok je tome, što sveštenstvo nije bilo obrazovano, niti se je moglo baviti književnošću u nesigurnim prilikama. Od toga izuzetak čine samo Nićifor Dučić, Vaso Pelagić i Serafim Perović, koji su se školovali u Srbiji i Rusiji i stajali u dodiru s crkvenim književnicima izvan Bosne i Hercegovine. U književnike ubrajamo i Gavru Vučkovića, koji je od 1858 do 1863. g. bio u Carigradu izaslanik bos.-herc. pravoslavnih Srba. Inače je sve drugo bilo ograničeno na književnost narodnih umotvorina. Njome su se najviše bavili pravoslavni Srbi u tim krajevima kao najdarovitiji dio naroda, u kome su se najbolje sačuvale i istorijske tradicije. Franjevci su i u ovome vremenu imali nekoliko znamenita književnika i pjesnika (Marijana Sunjića, Ivana Jukića, Martina Nedića i Grgu Martića).

San-Stefanski mir, čl. XIV, odredio je bio autonomiju Bosni i Hercegovini, ali je berlinski kongres, 25 čl. 13. jula 1878. g., povjerio Austro-Ugarskoj mandat nad tim zemljama. Na glas o tome u Sarajevu dođe do uzbune muslimanske mase pod vođstvom hadži Loje, koji sastavi "narodnu vladu" 28. jula, u koju uđu od pravoslavnih Srba: arhim. Sava Kosanović, pop Risto Novaković, učitelj Stevo Petranović, Dimitrije i Gligorije Jeftanović. Nova vlada odluči oružani otpor pravoslavnih i muslimana protiv okupacije, ali poslije jačih okršaja kod Doboja, Maglaja, Ključa, Banje Luke i Sarajeva ustanike potuče i rastjera, od jula do oktobra 1878. g., dobra opremljena i moderna austro-ugarska vojska, koja tako okupira svu Bosnu i Hercegovinu "radi uprave i provedenja potpune i trajne pacifikacije".

Četvrti

dio

(1880-1930. g.)

Život srpsko-pravoslavne bosansko-hercegovačke crkve pod srpskom jerarhijom a vrhovnom upravom vasiljenske i, docnije, treće pečke patrijaršije. - Stare i nove episkopije. Crkveno-prosvjetna avtonomija i njezina Uredba; pokušaji njene revizije. - Crkve i manastiri. - Sveštenstvo i narod. - Rimokatolička propaganda. - Sekte. - Stradanja. Prosvjeta i književnost. - Statistika.

Ovaj period je najbogatiji događajima u životu srpsko-pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini; to je doba u isto vrijeme burno, kao što je u opće bio takav sav politički i socijalni život tih krajeva od okupacije. Naročito pravoslavni Srbi okupaciju nijesu želili, ali je ona promijenila prilike u Bosni i Hercegovini, što se je odmah osjetilo i u crkvenom pogledu, jer je pravoslavna crkva od tada razvila plodan rad među svojim vjernicima, kakva nije bilo prošlih vremena.

Odmah poslije okupacije oslobodila se je crkva grčke jerarhije, jer sarajevski mitropolit Antim 1880. g. dade ostavku, a 1887. g. isto učini i mostarski Ignjatije. Želeći iz političkih razloga zadobiti za se bosansko-hercegovačke Srbe kao najveći najživlji dio naroda Austro Ugarska već 16/28. marta 1880. g. zaključi konvenciju konkordat s carigradskim patrijarhom Joakimom Š, te tako dobi pravoslavna crkva u

okupiranim zemljama svoje privremeno uređenje. Po toj uredbi carigrad, patrijarh prima od Austro-Ugarske godišnje 38.000 - groša u zlatu mjesto sviju dotadašnjih prihoda, a episkopi-mitropoliti odbivaju plaću iz državne blagajne; mitropolite imenuje austro-ugarski vladalac, ali prije toga patrijaršija obavlja kanonske formalnosti. Tako se i mijenjaju mitropoliti. Oni u crkvi spominju vaseljenskog patrijarha kao svoga vrhovnog poglavicu, koji im šalje sv. miro, ali su inače u svoemu samostalni i koordinirani kao što je bilo i u Š periodu. Mitropoliti su od tada samo Srbi. 1882. i 1883. g. otvaraju se u Sarajevu konzistorija kao duhovni sud i bogoslovija, koja je prenesena u Reljevo (kod Sarajeva), a od 1917. g. opet u Sarajevo. Sad se počese dizati crkve, škole i osnivati pjevačka društva s čitaonicama kao znak jačanja vjerske i narodne svijesti. Austro-Ugarska se uplaši toga neočekivanog rada pravoslavnih Srba, iznenada promijeni prema njima svoju politiku naklonosti, koju u početku pokazivaše, a u isto vrijeme oživi i rimokatolička propaganda, kojoj takođe nije bio po volji življi pokret pravoslavne bo.-herc. crkve. Stoga se okupacione vlasti počese upletati u unutrašnje poslove crkvenih opština, koje su se upravljale po običajima, ili su same sebi stvarale statute za upravu crkvom, školom i njihovim imanjem. Vlasti najviše ustadoše protiv podizanja i opstanka srp.-pravosl. osnovnih škola i njihovih učitelja, jer od komunalnih (narodnih tj. državnih) škola i njihove nastave pravi Srbi zaziraju bojeći se za vjersko i nacionalno vaspitanje mladeži, pošto u njima nije bilo ni spomena o srpskoj istoriji, a jezik se je nazivao "bosanskim". U koliko su vlasti trpjele srpsko-pravoslavne škole, odlučno počese tražiti da se briše naziv "srpska" pa su htjele mijenjati u njima i nastavni plan. Ta promjena držanja vlasti prema najvećem dijelu stanovništva, koje je uvijek bilo otporno i vjerno tradicijama, već 1892. g. izazva reakciju; ona je bila još jača od 1896. g. Taj vjersko-prosvjetni pokret pravoslavnih Srba u Bosni i Hercegovini naziva Haruzin borbom pravoslavlja i katolicizma.^[158] Narodni prvaci predadoše u Beču 25. novembra 1896. g. svoj prvi memorandum, u kome iznesoše sve povrede starih prava od strane austro-ugarske vlasti, opisaše rad rimokatoličke propagande, i tražiše avtonomiju crkve, škole kao i to, da se crkva ne odvaja od carigradske patrijaršije (ovo su tražili iz vjerskih razloga, da se lakše može voditi borba s rimokatolicima, i iz političkih, da se ne bi Bosna i Hercegovina sasvim ocijepile od Carigrada kao prestonice sultana, koji se i poslije okupacije smatraše zakonitim gospodarem tih pokrajina). Pošto u Beču ne odgovoriše na taj memorandum, narodne vođe (svjetovnjaci: Gligorije M. Jeftanović, Vojislav Šola, Vladimir Radović, Kosta Kujundžić i drugi sa sveštenicima: Stevom Trifkovićem, hadži Teodorom Ilićem, Mihailom Jovičićem i ostalima) predadoše carigradskoj patrijaršiji nacrt (1898. g.) kao osnovu za uređenje crkve, škole i uopće avtonomije s ovim glavnim tačkama: 1) vladike bira svešteničko-narodni sabor, a potvrđuje ih carigradski patrijarh; 2) plaće i njima i sveštenstvu daju crkvene opštine; 3) sveštenstvo samostalno uređuje duhovne sudove i rješava važnija crkvena pitanja; 4) sveštenike biraju crkvene opštine, a potvrđuju ih mitropoliti, i 5) crkva se ne odvaja od carigradske patrijaršije. Uz taj nacrt živo je opisana opasnost od rimo-katoličke

propagande u Bosni i Hercegovini. Patrijaršijski sinod, saslušavši bos.-her. mitropolite, koji su se sad našli među dvije vatre (između vlade i naroda), odbaci 28. avgusta 1898. g. taj nacrt, pa posavjetova narodne vođe da se sporazumiju s mitropolitima, a ove upozori da se drže crkvenih kanona.^[159] To odbijanje još više izazva narodno ogorčenje, koje se je i prije donekle pokazivalo, te se pojaviše neprijatni događaji u opozicionim centrima (Sarajevu, Mostaru i Lijevnu) kao: nepohađanje bogoslužjenja, nekrštavanje djece, neprimanje tajne ispovijedi i pričešća, sahranjivanje bez sveštenika itd.^[160] Takvo opasno stanje trajalo je u crkvi čitavih deset godina (1896-1905), a za koje je vrijeme bilo više deputacija i uzaludnih pokušaja sporazuma među jerarhijom i narodnim vođama, koje je pokušaje vješto ometala vlast koristeći se zavisnošću arhijereja u materijalnom pogledu. Zagonetno je bilo vladino držanje u tim prilikama. Vlast je 1902. g. htjela oktroisati crkvenu uredbu bez pitanja vođa, koji taj pokušaj na vrijeme ometoše. Stoga opet odoše u Carigrad kao deputacija: Grigorije Jeftanović, proto hadži Teodor Ilić i svešt. Stevo Trifković. Njima ovaj put iziđe u susret znameniti patrijarh Joakim Š, koji preporuča mitropolitima, da sporazumno s narodnim vođama sastave crkvenu uredbu, poslije čega dođe u Sarajevo patrijaršijski sekretar pop Jonu (u maju 1903. g.) i mitropolitima naglasi patrijarhovu naredbu. I zaista, poslije zajedničkog odgovaranja i popuštanja sada dođoše do sporazuma među mitropolitima i vođama osim ovih četiriju tačaka: izbor vladika, biranje i plaćanje članova konzistorije, biranje članova eparhijskog i velikog savjeta i direktna prepiska crkvenih opština s carigradskom patrijaršijom; to ostaviše patrijarhu, da sam riješi. Vlada je i sad otezala potvrdu toga sporazuma tražeći jači nadzor nad avtonomijom i prigovarajući tačkama o njezinom izdržavanju. Najposlije i ona popusti videći da se ne može drukčije raditi, te su 5. februara 1904. g., uz njen pristanak, mitropoliti i narodni prvaci potpisali tekst Uredbe, koju je 31. maja 1905. god. odobrila carigradska patrijaršija (patr. br. 3338), a Franc Josif 31. jula (13. avg.) 1905. god. potvrdio i proglasio kao zakon. Ta je Uredba^[161] vrlo važan događaj za srpsko-pravoslavnu b.-h. crkvu, kao što ćemo poslije vidjeti.

1897. godine ustanovljena je konzistorija u Mostaru, a 1900. god. banjolučko-bihačka eparhija sa sjedištem u Banjoj Luci, jer je dotle dabro-bosanska eparhija bila vrlo velika (bilo je u njoj oko 500.000 pravoslavnih). 1908. god. Austro-Ugarska aneksirala je Bosnu i Hercegovinu, čime je izazvala veliko nezadovoljstvo među pravoslavnim i muslimanima, koji su takođe od 1900. god. tražili vjersko-prosvjetnu avtonomiju. Pokret mladih ljudi ("Mlada Bosna"), koji poslije dovršene avtonomne borbe i aneksije skrenu narodne težnje političkom radu i borbi za oslobođenjem, ubijstvo austro-ugarskog prestolonaslednika, na Vidov-dan, 15(28). juna 1914. god. i želja Austro-Ugarske da uništi srpski narod, izazvaše svjetski rat 1914-1918. g., za koje je vrijeme srpsko-pravoslavna crkva vrlo stradala. Srećno svršenim ratom, zahvaljujući hrabrosti srpske vojske i saveznicima, oslobođene su Bosna i Hercegovina, kao i pravoslavna crkva u njima, te je i ona 1919-1920. god. postala dio ujedinjene Srpske Crkve i Patrijaršije, ali je i dalje zadržala svoju avtonomiju i njenu Uredbu, po kojoj

se, u glavnom, i sad upravlja. 1925. god. ustanovljena je i peta, bihaćka eparhija sa sjedištem u Bihaću.

I tako u ovome periodu srpsko-pravoslavna bos. herc. crkva imala je četiri mitropolije do ujedinjenja, a poslije ujedinjenja Srpske Crkve i proglašenja patrijaršije ustanovljena nova eparhija - bihaćka - nazvana je samo episkopijom. To se je dogodilo i s mostarskom i tuzlanskom mitropolijom, kao što će biti i s banjalučkom, jer će naslov mitropolita ostati samo sarajevskom episkopu.

1) Dabro-bosanska mitropolija.

Ovo su njezini mitropoliti:

Sava Kosanović (1881-1885), čovjek velike energije, iskren prijatelj crkve i naroda, borac s rimokatolicizmom i okupacionom vlašću, ali zbog svoga naglog karaktera iznenada daje ostavku. Znamenite su njegove okružnice sveštenstvu i narodu i zauzimanje za otvaranje bogoslovije^[162] u Sarajevu (Reljevu). Njega je naslijedio Đorđe Nikolajević (1885-1896) primjieran arhijerej, dobar organizator crkve, pravi otac sveštenstva i naroda i veliki dobrotvor srpsko-pravoslavnih škola i drugih ustanova.

Nikola Mandić (1896-1908) stekao je zasluga za ustanovljenje sveštenečko-udovičkog fonda,^[163] iako je bio za vrijeme burne avtonomne borbe, umio se je održati na visini svog poziva.

Evgenije Letica (1909-1920) bješe dobar pravnik, govornik i organizator; 1920. god. podnio je ostavku.

Petar Zimonjić, 1920. god. do sada.

2) Hercegovačko-zahumska mitropolija:

Leontije Radulović (bio je mitropolit samo od maja do oktobra 1888. g., jer je umro od tuberkuloze) učestvovao je u ustanku 1875. g. i bio zatočen u Murzuku (Fezan) za otomanske uprave, uvijek bješe rodoljub i javan radnik.

Serafim Perović (od oktobra 1888. g. administrator mitropolije, a kao mitropolit 1889-1903); i on je kao rodoljub bio prognan u Murzuk, a poslije povratka postade arhimandrit man. Žitomišljica.

Petar Zimonjić (1903-1920) otvorio je u man. Žitomišljicu 1913-1914. god. monašku školu. Poslije njegova premještaja u Sarajevo, ova eparhija je bila upražnjena nekoliko godina, dok na nju ne dođe

Jovan Ilić (1926. god. do sad) kao episkop.

3) Zvorničko-tuzlanska mitropolija:

Nikola Mandić (1892-1896), Grigorije Živković (1896 do 1911), Ilirion Radonjić (1911-1919), poslije koga su tom eparhijom upravljali nekoliko godina banjalučki mitropolit i šabački episkop, dok na nju ne dođe bivši nikšićki episkop Nektarije Krulj (1929. god. do danas).

4) Banjalučko-bihaćka mitropolija:

Evgenije Letica (1900-1908) i Vasilije Popović (1908. god. do sada). Bihaćka episkopija:

Venijamin Taušanović (1926 do 1929), episkop. Poslije njegova premještaja u Štip, tom su eparhijom upravljali do danas arhijereji: šibenički, tuzlanski i banjolučki.

Uređenje crkve u ovom periodu nije bilo jednako. Još od druge polovine XIX stoljeća osjećao se je pokret za crkveno-školskim uređenjem, naročito za organizacijom crkveno-školskim uređenjem, naročito za organizacijom crkveno-školskim opštinama, koje su do 1892. ili do 1905. god. imale svoje posebne statute. Sveštenstvo i narod u Bosni i Hercegovini imali su za pečke patrijaršije učešća u izboru mitropolita Paisija Lazarevića (1752. g.) izabrali sveštenstvo i narod u Sarajevu.^[164] Tako su isto izabrali za episkopa Antim (za mitropolita Prokopija) i Sofrenije (za vrijeme mitrop. Dionisija 1). U istom vremenu su sveštenstvo i narod u Sarajevu digli s položaja mitropolite: Paisija, Prokopija i Dionisija I, a u Mostaru Grigorija i Josifa.^[165] Sarajevska crkvena opština htjela je 1857. god. izabrati za mitropolita Nićifora Dučića, 1874. god. Savu Kosanovića, i opet istoga 1878. god. za vikarnog episkopa pri mitropolitu Antimu, čemu se je protivila okupaciona vlast, izjavivši da mu neće priznati episkopski čin i da će mu zabraniti povratak iz Carigrada. Tek poslije sklopljenog konkordata s vaseljenskom patrijaršijom Kosanović je imenovan sarajevskim mitropolitom, ali je i tada bio pristanak sveštenstva i naroda, jer se on inače nije htio primiti episkopstva. Konkordat kao oktroisan nije to pravo izbora htio priznati, ali su to narodni predstavnici za vrijeme avtonomne borbe uvijek tražili, pa i poslije 1905. god. nikad se nijesu pravoslavni Srbi Bosne i Hercegovine odrekli toga prava.^[166] Sad bos.-herc. episkope, kao i u svoj Srpskoj Crkvi, izabira arhijerejski sabor, a potvrđuje ih Kralj. Parohijsko sveštenstvo prije su postavljali mitropoliti i davali im sindeliju; od 1878 do 1905. god. mitropoliti su sporazumno s crkvenim opštinama postavljali sveštenike, a od 1905. god. po Uredbi sve dosad parohije, kao stalne sveštenike, izabira skupština sve parohije, a episkop ih potvrđuje. Taj se način izbora u većini slučajeva pokazao vrlo dobar i koristan za red i zadovoljstvo u narodu; katkada je naročito partijska agitacija na zlo upotrebila i to crkveno-narodno pravo. Sveštenstvo dobija neznatnu plaću od eparhijskog savjeta kao zamjenu bira u naturi (žito, stoka, vuna, sir i dr.), naplaćuje epitrahiljske takse od naroda i prima od države, poslije rata, doplatke na skupoću. Bir u naravi (do 1905. god.) bješe većinom slab, osim nekih krajeva bogatih žitom (Posavina) i stokom (brdski krajevi), a sam način njegova sabiranja ubijao je ugled sveštenstvu, koje je kao prosjak išlo od kuće do kuće, pa je katkada zbog neurednog davanja dolazilo i do tužbe s parohijanima. A kako je plaća gradskog sveštenstva prije 1905. god. bila žalosna, najbolje se vidi po tome, što je mostarski paroh imao od crkvene opštine godišnje plaće 2.000. - kruna, a sav prihod od parohije, koji je iznosio oko 12.3000. - kruna, uzimala je opština sebi.^[167]

Uredba crkveno-prosvjetne uprave od 1905. god. određuje u glavnom ovo:

U eparhijama Bosne i Hercegovine mitropoliti su pretsjednici crkvenih sudova i eparhijskih savjeta, a ostala njihova prava osnivaju se na kanonima. Crkvena

skupština, koju sačinjavaju svi punoljetni i samostalni muški pravoslavne vjere, pored ostaloga, bira svoj crkveni-školski odbor, koji vrši svoju dužnost prema jasno određenom djelokrugu i polaže o svom radu račun skupštini, koja se sastaje redovno dva puta godišnje. Skupština bira i paroha sa 2/3 glasova, a poslije toga episkop ga potvrđuje. Sve skupštinske i odborske sjednice drže se bez nadzora vlasti (a prije 1905. god. uvijek je opštinskim sjednicama prisustvovao izaslanik političke vlasti). Okružni su protoprezviteri bez parohije; oni su samo nadzornici parohijskih zvanja i crkvenih opština, te referišu o njihovu radu i stanju crkvenim sudovima i eparhijskim savjetima. Pored dva ili tri redovna člana-činovnika crkvenih sudova njegovi su članovi i 6 parohijskih sveštenika kao počasni članovi; bez njih (ili njihovih zamjenika) se ne mogu zakonito držati sjednice. Članove i zamjenike iz paroh. sveštenstva biraju svi sveštenici po izbornim srezovima. Tako isto parohijski sveštenici i svjetovnjaci posebno biraju svešteničke i svjetovnjake za članove eparhijskih savjeta. Za zajedničke upravne i prosvjetne stvari sviju eparhija bio je do crkvenog ujedinjenja (1919. g.) Veliki Upravni i Prosvjetni Savjet u Sarajevu s članovima sveštenicima i svjetovnjacima, a naizmjenice su mu se svake godine mijenjali mitropoliti kao pretsjednici. Mitropoliti dijecezani stalni su pretsjednici crkvenog suda i eparhijskog savjeta. Avtonomija se izražava svojom imovinom i s 10 % prireza na neposredni porez od pravoslavnih Srba, koji naplaćuje vlast i predaje avtonomiji, ali državna vlast svake godine daje avtonomnoj upravi još i godišnju potporu za gradnju crkava, srpsko-pravoslavnih škola i parohijskih stanova, kao i honorare parohijskom sveštenstvu za predavanje vjeronauke u državnim osnovnim školama. Službeni je jezik avtonomije srpski s ćirilicom, a zastava srpska. Naziv je za sve ustanove avtonomije: srpsko-pravoslavni (na pr. za crkveno-školsku opštinu, crkveni sud, eparhijski savjet itd.).

Ta avtonomna uredba, koja jasno određuje svačija prava i dužnosti, u glavnom je sve zadovoljila, iako su narodni prvaci i dalje željeli, da se ona dopuni priznanjem sveštenstvu i narodu prava biranja vladika. Avtonomija bos.-herc. pravoslavne crkve uvijek je bila trn u oku austro-ugarskim vlastima, ali su je morali trpjeti za mirnih vremena. Za svjetskog rata avtonomna Uredba bila je izložena velikim napadajima kao i sve, što je pripadalo pravoslavnim Srbima. Iako ona od god. 1905. bješe državni zakon, zemaljska vlada u Sarajevu htjela je ukinuti tu uredbu 1915. g. sastavivši novi nacrt za nju, po kome se uopće briše naziv "srpski", ukidaju se njene škole, zabranjuje se ćirilica, srpska zastava (što je sve zaista i bilo ukinuto do 1918. god.), pa se oduzima i subvencija iz zemaljske blagajne za srpsko-pravoslavnu crkvu i njeno sveštenstvo. Taj vladin nacrt "reformne" avtonomne Uredbe odbio je sarajevski mitropolit Evgenije Letica;

njegov se odgovor može nazvati apologijom srpsko-pravoslavne crkve, škole i narodnih svetinja, kad se u to doba, osobito u Bosni i Hercegovini, nije smjela nigdje čuti odvažna srpska riječ.^[168] I tako ova znamenita uredba, iako je za vrijeme rata bila

donekle suspendovana, preživi Austro-Ugarsku, koja joj uvijek bijaše najveći neprijatelj.

Poslije 1878. god., a osobito od 1905. god. podigoše se mnoge crkve po gradovima i selima. I porušeni i popaljeni manastiri propojaše (Moštanica 1883. god. zaslugom arh. Kirila Hadžića i rodoljuba Vase Vidovića), ali Rmanj, Liplje, Krupa, Gomela i Tvrdoš (koji na razvalinama starog Tvrdoša podiže Nikola Runjevica iz Poljica kod Trebinja) sad postadoše parohijske crkve. Kaluđerstvo je u ovom periodu vrlo opalo, te ima u manastirima obično jedan ili dva kaluđera, a rijetko trojica.^[169] Crkva u Čajniču s čudotvornom ikonom sv. Bogorodice (po narodnom predanju slikao je sv. jevanđelist Luka) uvijek je privlačila o Velikoj i Maloj Gospojini na hiljade pravoslavnih Srba iz istočne Bosne, Hercegovine i drugih krajeva, pa tu katkad i muslimani dolaze. Zbog velikih prihoda mogla je čajnička crkvena opština sagraditi i veliku crkvu vizantijskog stila i uz nju prostorije za primanje poklonika. I manastir Ostrog u Crnoj Gori, u kome se nalazi tijelo sv. Vasilija, nekadašnjeg monaha i poslije mitropolita zahumskog u man. Tvrdošu,^[170] pohađaju mnogi pravoslavni Srbi iz sve Hercegovine, Sarajeva i jugoistočne Bosne. Ovde treba da spomenemo pobožni i "istočni petak" (svijetli petak) na obližnji izvor, gde se vrši osvećenje vode, a narod se poslije toga čitav dana veseli.

Najljepše su nove crkve: sarajevska, mostarska i banjolučka (ova je sagrađena u čisto vizantijskom stilu: s pet kubeta i odvojenim visokim zvonikom).

Život sveštenstva i naroda u ovom periodu bješe živ i plodan u svima pravcima. Vjera i moral kod pravoslavnih Srba sve do početka svjetskog rata stajahu na velikoj visini, pa i za vrijeme rata čuvao se je moral i svak je tražio utjehe u svojoj pravoslavnoj crkvi. Velika narodna pobožnost ogledala se je i u podizanju crkava i kapela, u pohađanju bogoslužjenja, urednom pristupanju ispovijedi i pričesću itd. Rodoljublje bos.-herc. pravoslavnih Srba,^[171] bez ikakve propagande i materijalne pomoći sa strane, bješe na daleko čuveno. Zato su oni dizali i držali škole ne želeći ni materijalnih žrtava ni truda, a to potvrđuje i njihova odvažna borba za avtonomiju, osnivanje kulturnih i humanih ustanova ("Prosvjete" i drugih). Može se reći, da je srpsko-pravoslavno sveštenstvo bilo duša svakog narodnog pokreta, zbog čega je srazmjerno najviše i stradalo u ratu. Bos.-herc. sveštenstvo imalo je 1910-1919. g. posebno svoje udruženje, a u novije doba ono radi oko osnivanja odbora Bratstva sv. Save, koje teži da probudi i ojača vjersku i moralnu svijest u narodu, iako ta akcija sporo napreduje zbog opće nemarnosti poslije rata.

Život sveštenstva i naroda u današnje doba nije kao što bi trebalo, jer su ratne prilike i materijalističke ideje urodile i u Bosni i Hercegovini raznim rdavim pošljedicama. Danas je ohladnjela ljubav prema crkvi, bogoslužjenje se slabo posjećuje, domaće moljenje je u gradu zaboravljeno, post s pristupanjem ispovijedi i pričesću po gradovima i mnogim selima malo se drži,^[172] psovanje i pijanstvo su velike narodne mane, množe se razvodi brakova, konkubinata je sve više, pa ima i udovih sveštenika, koji zbog još nedozvoljenog braka žive nevjenčani. Moral pada sve niže: pobacivanja,

ubijstava, samoubijstva, otimačina i prevara je sve više i više, a mladež juri za sportom i uživanjem, odrastajući bez uzvišenijih ideala. Izgleda kao da mnogi vjeru i moralne obaveze smatraju za prostu formalnost. To se je zlo mišljenje ukorijenilo naročito kod srp.-prav. inteligencije skoro u čitavoj našoj državi. Ne može se sakriti ni oskudica nekadašnjeg požrtvovanja i rodoljublja kod bos.-herc. sveštenstva i naroda, jer je nestalo volje za osnivanjem novih i čuvanje starih vjerskih i kulturnih ustanova, propovijed se rijetko čuje, a vjersko i moralno obrazovanje u mnogim školama potpuno je zanemareno. Kad se svemu tome doda padanje ugleda sveštenstvu,^[173] njegovo neosigurano materijalno stanje i nesavremen način dobijanja nagrade uz porađanje, s čim je u vezi i oskudica boljeg parohijskog sveštenstva, dobija se slika, koja nije najugodnija. Ali se s pravom sve nada, da će skorim donošenjem novog Ustava Pravoslavne Crkve, jačom organizacijom i unutrašnjim misionarstvom ona oživjeti, te će se iz temelja svagdje promijeniti njeno sadašnje stanje, što će koristiti ne samo vjerskim, nego i državnim interesima.

Rimo-katolička propaganda pojavila se je odmah poslije okupacije (1878. g.) i živo je radila do 1905. g., kad se je znatno povukla pred donesenom crkvenom Uredbom pravoslavnih, ali je rimo-katolička crkva i dalje neumorno vješto radila zahvaljujući svojoj organizaciji u čvrstoj disciplini, kojom osvaja danas čak i u onim krajevima naše države, gdje je dosad bilo vrlo malo rimokatolika (kao u Beogradu i Smederevu). Propagandni rad u Bosni i Hercegovini vidi se po mnogim crkvama, muškim i ženskim manastirima, školama i slučajevima pokatoličavanja pravoslavnih i muslimana, iako su bos. herc. rimokatolici brojem na trećem mjestu, a ujedno i najsiromašniji dio stanovništva. U njihove vjerske škole sviju vrste idu skoro sva rimokatolička djeca, pa šta više u njih šalju djecu i neke pravoslavne trgovačke i činovničke porodice, iako uprave tih škola nerado dopuštaju da u njih dolaze pravoslavni sveštenici kao vjeroučitelji. Pravoslavna djeca u tim školama još i danas moraju "zbog školskog reda" izjutra ići u školsku kapelu zajedno s rimokatolicima, te se tako nauče njihovim molitvama, metanju krsnog znaka i drugim rimokatoličkim običajima. Rimokatolička crkva zaista se je od okupacije do svršetka rata (1918. g.) smatrala državnom. Glavni zapovjednik okupacione vojske general Ivan Filipović, ušavši u Sarajevo (1878. g.) odmah je tražio, da arhimandrit Sava Kosanović i unijatski vojni sveštenik u srpsko.-prav. sabornoj crkvi služe blagodarenje i da hor prati vojna muzika; ma da mu je general prijetio vješanjem, Kosanović je sve to odbio otsluživši sam blagodarenje po pravoslavnom obredu.^[174] A kako je rimska propaganda smetala radu mitropolita Save Kosanovića, najbolje svjedoči njegova okružnica od 26. aprila 1883. godine br. 623, u kojoj on upozoruje sveštenstvo na spomenutu propagandu. Još je važno u tom pogledu i Kosanovićevo "otvoreno pismo" bosansko-hercegovačkim biskupima, u kome se spominje, kako je vladin savjetnik prog.

Miroševski otvoreno nudio mitropolitu uniju, a rimokatolički sveštenik Teod. Hajde oskvrnuo pravoslavnu crkvu u Romanovcima (srez bos.-gradiški) pucanjem na krst i

još jednim nepristojnim činom uz crkvene zidove! Takvi postupci izazvaše mitropolita Kosanovića da da ostavku 1885. god. S propagandom sarajevskog nadbiskupa Štadlera imali su muke i mitropoliti Nikolajević i Mandić. Najopasnije je bilo za žensku mladež pohađati rimokatoličke manastirske škole, jer je u njima sve bilo udešeno, kako će se odvratiti od pravoslavlja. To nam najbolje svjedoči originalni popis srpsko-prav. učenica u sarajevskim klosterima od 1891. do 1895. god. (s mnogim bilješkama), iz koga se vidi, da su rimokatoličke kaluđerice govorile toj djeci i odraslijim djevojkama, kako Bog ne stanuje u pravoslavnoj crkvi, te su odvrćale od učenja pravoslavne vjeronauke ili su hotimice učenice puštale kući, da ne budu na njezinom predavanju; pravoslavne učenice slušale su jezuitske propovijedi, te su vršile i duhovne vježbe (tzv. ćutanje), govoreno im je da je "jedna Marija " i da nema nikakve razlike među rimokatoličkom i pravoslavnom vjerom! Nije dakle čudo, što je kod takvog školskog vaspitanja bilo prelaza u rimokatoličku vjeru, kao što su to učinile odrasle djevojke Katarina Begović, sinovka čuvenog gornjo-karlovačkog prote Nikole Begovića, i Krstina Krač. Muslimanski prvaci u svojoj pretstavci ministru Kalaju od 19. decembra 1900. god. opisali su propagandu ovim riječima: "poslije dvadesetogodišnje okupacione uprave viede porušene džamije pretvorene su u katoličke crkve, na islamskim grobljima podignuti su katolički samostani, šetališta, marvinska sajmišta i bludilišta... Samo se u Bosni i Hercegovini dopušta nasilno mijenjanje vjere maloljetnih..."^[175] "Neprestano iskrsavaju nove i veljeljepne crkve i samostani i onde, gdje rimokatolika i nema, kao i u Visokom, Zvorniku, Bos. Petrovcu itd."^[176] Rimokatolička crkva otimala je i djecu roditelja, koji su živjeli u mješovitom braku ne obazirući se na ugovor o vjeri djece, a pravoslavni vojni sveštenici bili su pod upravom rimokatoličkih. Propaganda je agitovala i poklonima ikonica, krstića i medaljica s likom rimokatoličkih svetaca, a sarajevski nadbiskup Štadler snijevajući o uniji revnosno je širio list "Balkan" koji je bio namijenjen najviše bos.-herc. pravoslavnim Srbima. Pa ipak rimska propaganda nije mnogo uspjela zahvaljujući odanosti naroda pravoslavnoj vjeri i razvijenoj njegovoj svjesti, ali i mjerama opreznosti, jer su se na pr. ikone i odežde naručivale samo uz dozvolu duhovne vlasti. Zbog toga se može reći, da je više rimokatolika (osobito ženskih) prešlo u pravoslavnu vjeru u ovom periodu nego li pravoslavni i njihovu.^[177] Bilo je nekoliko prelaza i u islam, ali to su činile ženske bez ikakvog vjerskog obrazovanja u onim mjestima (najviše u selima), gdje su bili muslimani u većini gdje su mogle tim prelazom izvući materijalnu korist. Uzgred napominjemo radi vjerne slike međuvjerskih odnosa, da je fanatična rimokatolička i muslimanska narodna masa uvijek prezirala pravoslavnu vjeru i njezine sveštenike nazivajući ih raznim pogrđnim imenima. To se, na žalost, i sad čini u nekim krajevima. Šta više napadaju se na pravoslavnu vjeru i sad mogu čuti pri propovijedi u sarajevskim rimokatoličkim crkvama ili čitati u listovima slično ovome: " "U rimo-katoličkoj crkvi postoji ispovijed i oprostjenje grijehova bludnicima, psovačima i varalicama, ali ne postoji onima, koji su se u pravoslavnoj crkvi vjenčali".^[178]

O sektaškoj propagandi može se zasad još malo govoriti, jer nema većih uspjeha. Nazareni su se pojavili odavno u -Sarajevu, te su dva trgovca prešla u njih; i sad je malo te sekte. Adventista ima više, jer oni poslije rata šire propagandu riječju i prodavanjem svojih knjiga, koje izdaje njihovo društvo u Novom Sadu; misionari im izlaze iz škole Albina Močnika u Beogradu.^[179] U Bosni i Hercegovini ima adventista u Sarajevu i gdje koja porodica u Mrkonjić Gradu, Ključu, Sanskom Mostu, pa i po nekim selima. Pored ostaloga oni odbacuju i krsnu slavu, što im narod najviše zamjera. Ali su danas najveći neprijatelji crkve u svima našim krajevima; vjerski indiferentizam i pretjerana sloboda mladeži u moralnom pogledu, protiv čega je potrebna dobro organizovana misionarska borba. To je jedino sredstvo i protiv svake propagande.

Stradanja je bilo dosta u ovom periodu. Bos.-her. pravoslavni Srbi trpjeli su za vrijeme avtonomne borbe, aneksione krize (1908-1909), balkanskoga (1912-1913) i, najviše, svjetskoga rata. Za avtonomne borbe državne vlasti su globile, zatvarale i oduzimale dozvole trgovcima, ili su prijetnjama odvrćale crkvene opštine i narod od toga pokreta, kao što se to vidi iz zapisnika crkv.-škol. opštine u San. Mostu od 23. jula 1899. god., kojim se oduzima punomoć "narodnim vođama" Jeftanoviću, Kujundžiću i Radoviću, a ukida se zaključak od 21. maja 1898. g., kad se je izdala.^[180] Sveštenstvu je vlast davala novčanu pomoć ili darove za njihove parohijske crkve u novcu, knjigama, odeždama i utvarama, da se ne bi pridružili gore spomenutom pokretu. Za vrijeme aneksione krize prebjegli su mnogi Hercegovci u Crnu Goru, a to je učinio i jeromonah man. Dobrićeva Leontije Ninković, sadašnji arhimandrit Visokih Dečana. Kad je bio balkanski rat, bosansko-hercegovačke vlasti su zabranjivale pravoslavnim Srbima slobodno sastajanje i pri krsnim slavama. Pred početak svjetskog rata nagovoren rimokatoličko-muslimanski ološ u mnogim mjestima (i u Sarajevu) terorisao je srpsko-pravoslavni dio stanovništva svojim demonstracijama, koje su uništavale imovinu, divljački napadale na crkve (u Klepcima, Opličićima, Čapljini i drugim mjestima)^[181] škole, groblja (razbijajući krstove i slike pokojnika) i ličnu slobodu), i vrijeđale riječima i pjesmama. U ratu je srpski narod podnosio još veća zla i poniženja sa sviju strana. Najgore je bilo pravoslavnim Srbima, što su uzimani u taoce po željezničkim prugama, stanicama i mostovima, interniranja i sudski procesi bez osnove brojali su na hiljade, vješanja i strijeljanja (s osudom i bez nje) bješe vrlo mnogo. Najprije počеше vješati pravoslavne Srbe u Trebinju, gdje ih je obješeno osamdeset, po riječima prote Stevana Pravice, jer ih je on kao trebinjski paroh sve opajao. Poslije toga zaredala su ubijanja od prijekih sudova i po drugim mjestima. Ne može se ovdje reći ni stoti dio od onoga što bi trebalo navesti o toj temi, jer je vrlo velik broj tih mučenika iz svih staleža. Zato ćemo ovdje spomenuti samo stradanje sveštenika kao slugu crkve, i to u najkraćim crtama. Ubijeni su ovi:^[182] Trifko Maksimović, paroh ilijaški (srez visočki), poslije nečuvnog mučenja strijeljan je bez osude sa šesnaest odličnijih parohijana, Petra Lazarevića su objesili u Tuzli, Vidika Parežanina i Timotiju Popovića također objesili. Strijeljani su zajedno kao taoci: proto Josif Kočović, sveštenik Vladimir Popović i trgovac Niko Hadži Vuković, a Nikola

Mazija bajonetom zboden (to je bilo noću na drinskom mostu u Foči). Isto tako je kao taoc strijeljan i Đorđo Petrović, a Sava Porobić ubijen je krajem rata u svojoj kući. Sva su ta ubijstva (osim Porobićeve) bila početkom svjetskog rata, kad je bijes soldateske i šuckora bio najžešći. U internaciji, od pjegavog tifusa, izmoreni glađu i raznim poniženjima, umrli su u Aradu ovi sveštenici:^[182] Dragutin Tihi, Luka Hadžić, Svetozar Karanović, Lazar Đulibrković, Luka Džabić i Mile Bogunović. Kao taoci ili internirci oboljeli su i kod svojih kuća pomrli su tokom rata ovi:^[183] Sava Škaljak (poludio zbog nečovječnog postupanja vojnika), Petar Čosović, Dušan Milićević, Danilo Šiljak, Sava Dangić, Milivoje Stojčević, Dimitrije Tekić, Maksim Todorović, Jovo Jovanović, Dušan Školnik, iguman Gavriilo Stojnić, Marko Popović, Jevrem Stanković, Đorđe Umićević, proto hadži Mile Popadić, proto Kosta Božić, Petar Đorđević, Nikola Grbić, Kosta Majstorović, Mladen Popović, Dimitrije Eskić, Đorđe Marčetić, Mihailo Radović, Vukan Zečević i Vasilije Kandić. Bilo je još i drugih bos.-herc. sveštenika, koji su bili taoci i internirani (u Aradu, Nežideru, Komoranu, Kečkemetu, Šopronju, Doboju^[184] i Žegarju kod Bihaća), ali su još živi; stoga ih ovdje i ne spominjemo.

Ne treba da se zaborave oni sveštenici, koji su se u ovom periodu isticali svojim radom, jakom voljom i odvažnošću u raznim prilikama svog života, zbog čega su imali neprijatnosti, a to bijahu: proto sarajevski Stavan Baković (1795-1893. g.), Gerasim Lalić (1815-1891), sarajevski paroh i proto, o kome je prije (str. 51.) govoreno, hadži Teodor Ilić, tešanjski proto (1833-1915), hadži Mile Popadić, ključki proto (1846-1918), Hristifor Mihailović (1853-1913), arhimandrit žitomišljčki, Stevo Trifković, okr. proto sarajevski (1860-1911), duša avtonomnog pokreta, zbačen s blažijske parohije na zahtjev vlade zbog svog nacionalnog rada, Luka Opačić (1865-1904), prnjavorski proto, Mihajlo Jovičić (1896-1905), paroh brčanski, Jevrem Stanković (1855-1915), paroh čečavski, Jovan Pećanac (1837-1911), proto varcar-vakufski (Mrkonjić-Grada) i Kosta Božić (1875-1919), okr. proto sarajevski, koga su valsti progonile naročito 1914-1917. g. Od još živih najviše su radili: Marko Popović, paroh i proto u Mostaru, i Dušan Kecmanović, okružni proto u Banjoj Luci. Ti su sveštenici učestvovali u avtonomnoj borbi u prvim redovima, bili su iskreni crkveni i narodni radnici, a neki su se bavili i književnošću.

Prosvjeta kod srpsko-pravoslavni Srba u Bosni i Hercegovini znatno je počela napredovati od 1878. god., a naročito od 1905. god., kad je zakonom bilo dopušteno otvarati škole, te su oni postali najkulturniji dio naroda u tim pokrajinama, što su im i neprijatelji priznavali. Srpsko-pravoslavne škole izdržavale su crkveno-školske opštine, ali su i mnogi rodoljubi (mitropolit Nikolajević, D. Pamučina, P. Drljača, M. Dobrojević i drugi) podizali školske zgrade ili stvarali fondove za njih. Te škole nalice na crkveno-prihodske škole u Rusiji, a do 1914. g. bilo ih je 120. Sva školska pitanja tih škola (građenje, otvaranje, izbor i potvrda učitelja, izdržavanje, nastava sa jako istaknutom vjersko-nacionalnom svrhom) riješena su spomenutom avtonomnom borbom i Uredbom od 1905. g. Pravoslavni Srbi bojali su se iz vjerskih i narodnih

razloga slati svoju djecu u državne (komunalne) škole, što je bilo neosnovano, jer nije moglo biti opasnosti od tih škola u ono vrijeme, koje je poznato zbog vjerskog i rodoljubivog oduševljenja, a osim toga to preziranje državnih osnovnih škola dobro se je slagalo s planovima vlasti, koja je baš i željela, da što više naškodi pravoslavcima kao najdarovitijem i za nju najopasnijem elementu Bosne i Hercegovine. I zaista oni su time bili oštećeni u prosvjetnom pogledu, jer je vlada škole otvarala najviše u rimokatoličkim selima, a čitavi krajevi sa srpsko-pravoslavnom stanovništvom nijesu imali nikakve škole. Srpsko-pravoslavne škole zatvorene su naredbama državnih vlasti još početkom svjetskog rata, a poslije njega sve su pretvorene u narodne (državne). Jer se držalo, da su časno izvršile svoju ulogu i da nema više ni vjerske ni nacionalne opasnosti za narod, koji je dobio svoju slobodnu državu. Osim osnovnih škola bos.-herc. pravoslavni Srbi imali su u većim mjestima (Sarajevo i Mostar) i više djevojačke (građanske) škole. Neko vrijeme bila je u Sarajevu zavod za sirote srp.-pravoslavne djevojke, ali je i na njega vlast gledala poprijeko, kao na srpsku ustanovu sa školom, u kojoj su predavali samo Srbi učitelji. Srp.-prav. osnovne škole bile su na dobru glasu; naročito su bile zaslužne za vjersko i nacionalno vaspitanje, jer se je u njima obraćala osobita pažnja na vjersku nauku, crkveno-slovenski jezik s crkvenim pjevanjem, na srpski jezik i istoriju srpskog naroda. Đaci su u crkvi redovno i lijepo pjevali, što je uticalo na narodnu pobožnost, čega sad nema, jer se u pravoslavna sela često šalju učitelji i učiteljice i ne znaju crkvenog pjevanja, jer se ono danas ne predaje u učiteljskim školama. U tim srp.-pravos. školama sve su predmete (vjeronauku i dr.) predavali učitelji i učiteljice. Vjeronauku su u svima državnim školama uvijek predavali sveštenici uz posebnu nagradu, kao što je i danas oni predaju. Prije rata parohijsko sveštenstvo držalo je vjersku nastavu i onoj seoskoj mladeži, koja nije nikako išla u školu, te ju je sveštenik nedjeljom i praznikom učio pravilnom metanju krsnog znaka, najglavnijim molitvama, zapovijestima Božjim i crkvenim, simbolu vjere i odgovaranju na jektenije. Na te skupove, koji su bili vrlo korisni za narod, dolazilo je u nekim mjestima i po sto do sto pedeset mladeži. Sad je i toga nestalo, čemu su razni uzroci.

Bogoslovska književnost pojavila se je u ovom periodu i kod pravosl. Srba u Bosni i Hercegovini. Bila je dosta živa i dobra prema stepenu školskog obrazovanja sveštenstva, ali je i ona u posljednje doba u opadanju.

Od srp.-prav. bos.-herc. sveštenstva ovi su se bavili književnošću: mitropolit Sava Kosanović pisao je razne bogoslovске i istorijske članke u Istočniku i drugim listovima, a poslije "Put na Sinaj" (1888. g.), mitropolit Đ. Nikolajević (prije bijaše urednik Srh.-dalm. magazina) bio je saradnik raznih listova i uređivao je prve šematske dabro-bosanske eparhije, Gerasim Jovanović ("Monah Genadije") bješe darovit mlad pisac bogoslovskih i istorijskih rasprava i pripovijedaka, Stevo Trifković pisao je mnoge brošure i članke bogoslovske i patriotskog sadržaja, Nikola G. Lalić bijaše prvi urednik Dabro-bosanskog Ističnika, Gavriilo Boljarić, katiheta sarajevske gimnazije, pisao je bogoslovске članke i zajedno s Nik. Tajšanovićem izdao je

"Srpsko-pravoslavno notalno pojanje", protojerej Toma Alagić, rektor reljevske bogoslovije (vlada ga je iz političkih razloga suspendovala i otpustila iz bos.-herc. zemaljske službe 1894. god.), napisao je, osim mnogih članaka, dokumentovanu i odličnu raspravu "O razlozima, koji raskidaju bračnu vezu", Aleksa Jokanović napisao je knjigu "O sveštenučkom svrgnuću". Hadži Mile Popadić opisao je u knjizi svoje putovanje u Jerusalem, Jovan Grgurović štampao je za školu i narod Pravoslavnu hrišćansku nauku, Petar Ivančević izdao je Katihizis. Među mladim sveštenstvom najviše se bavi bogoslovskom književnošću sarajevski sveštenik i urednik "Bratstva" Mirko Maksimović. Osim toga pisali su razne vjersko-moralne članke i pripovijedi: Kosta Kovačević, Đorđo Petrović, Stevan N. Davidović, Petar Đenić, Vaso Popović, Kosta Božić i drugi.^[173] Ima i svjetovnjaka, koji su opisivali crkvene starine; među njima se ističu u najnovije doba dr.

Vaso Glušac i Vladislav Skarić, koji se bave i istorijom srpske crkve. Najbolji je bogoslovski književnik od svjetovnjaka dr Savo Ljubibratić, koji je izdao knjige: O organizaciji Srpske Crkve i Nacrt Ustava Srpske Crkve. Sveštenici Petar Rađenović i Milan Karanović istakli su se ispitivanjem narodnih naselja i uopće folklorističkom studijama.

Pokraj svega toga može se reći, da se je crkvena književnost bos.-herc. Srba dosad nalazila tek u povelju i sad očekuje svoje dalje razviće. Po raznim radovima i dosadašnjim bogoslovskim listovima vidi se, da su im saradnici bili s raznom spremom; stoga se ne može reći, da je sve dobro i naučno pisano, ali je značilo kao izraz volje i bujnog duševnog života. Ti su listovi bili ovi:

Dabro-bosanski istočnik od godine 1887, a od 1890. g. mijenja naziv u Bosansko-hercegovački Istočnik (izlazio je pod raznim urednicima, ali je bio najbolji prvih godina; od 1914. godine prestao je izlaziti, kao i ostali srpski listovi), a Vjesnik, zvanični organ crkv. prosvj. avtonomnih vlasti (izlazio 1909-1914. god. i 1917-1921. god.), Srpski Sveštenik (pod uredništvom Koste Božića, 1912-1913. g.), Srpska Crkva (1919-1920. g.) i Bratstvo (od 1925. g.), organ vjersko-moralnog društva Bratstva sv. Save, koje je sada jedini bogoslovski srp.-pravosl. list u Bosni i Hercegovini.

U vezi s bogoslovskom književnošću spominjemo ovdje i štampanje crkvenih knjiga u Sarajevu. Razlog tome štampanju bio je zahtjev okupacione vlade, da se crkvene knjige, koje su bile većinom iz Rusije, izmijene štampanima u Austro-Ugarskoj. Mitropolit Sava Kosanović, bojeći se unijatskih knjiga iz Lavova, bio je protiv toga, i to je jedan od uzroka, što je dao ostavku (1885. g.).^[185] Crkvene knjige počele se štampati 1890. god.^[175] pod nadzorom sva triju mitropolita; u komisiji, koja je iz teksta uklanjala rusizme i uopće vodila brigu o štampanju, bijahu mitropoliti, rektor bogoslovije, njeni profesori, katihete srednjih škola i članovi konzistorije. Najprije su štampali jevanđelije, od koga su jedan primjerak radi pregleda poslali vasiljenskom patrijarhu, koji poslije brižljivog ispitivanja odobri i pohvali započeti rad, a zatim su štampani: apostol, službenik, trebnik, oktoih i ostale knjige. Kad se u srpskim i ruskim novinama pojavio tendenciozni napadaji na mitropolita Đorđa Nikojevića zbog

štampanja tih knjiga o vladinu trošku i u njezinoj štampariji on odbi te klevete^[186] izjavivši, da stoji na braniku pravoslavlja, ali reče da je "bolje imati crkvene knjige štampane ma i vladinim troškom, nego li crkve držati zatvorene zbog crkvenih knjiga".

Završujemo ovu radnju statistikom o broju duša pravoslavnih Srba u Bosni i Hercegovini po popisima od raznih godina. Njih je bilo: 1852. god. 430.000 ili 47 % stanovništva 1879. god. 496.485 ili 42,88 % stanovništva 1885. god. 571.250 ili 42,76 % stanovništva 1895. god. 673.246 ili 42,94 % stanovništva 1910. god. 825.418 ili 43,49 % stanovništva 1921. god. 826.162 ili 43,90 % stanovništva

Sadašnje je stanje ovo:

U pet eparhija ima 843.850 duša ili 44 % od svega stanovništva;

dabro-bosanska eparhija broji: 2 protopresviterata, 64 parohije, 56 crkava (manastira nema) i 168.400 duša;

zahumsko-hercegovačka: 8 protopresviterata, 57 parohija, 46 crkava, 4 manastira (Dobrićevo, Zavala, Žitomišljici i Duži, a obnovljeni Tvrdoš sad služi kao parohijska crkva) i 119.650 duša; zvorničko-tuzlanska: 8 protopresviterata, 76 parohija, 70 crkava, 3 manastira (Papraća, Tavna i Ozren, a Lovnica se ubraja u parohijske crkve) i 168.800 duša;

banjalučka eparhija: 2 okružna protoprezvitera,^[187] 88 parohija, 127 crkava, 2 manastira (Gomionica i Moštanica, a Krupa i Liplje sad su kao parohijske crkve) i 219.000 duša;

bihaćka eparhija ima: 1 okružni protopresviterat, 51 parohiju, 82 crkve, 1 manastir (Rmanj, a Gomela je parohijska crkva) i 168.000 duša.

Pogovor

Nalazeći se između Istoka i Zapada izloženi svim zapadnim i istočnim strujama i interesima naša Srpska Pravoslavna Crkva i srpski narod u Srbiji i Bosni i Hercegovini su na udaru neprestalnim neugodnostima i iskušenjima, a pri tom njegujući spoznatu vjeru u Boga, čuvajući, štiteći i šireći pravoslavlje.

Poznat po svojoj toplini, prostodušnosti, širini i gostoprimstvu, ali sa druge strane po čvrstoj i revnosnoj vjeri, naš Srpski narod je uvijek gledao i slušao glas Srpske crkve kao svoje majke, koja je oprezno i pažljivo vukla poteze i čuvala svoja čeda, svoje stado.

Nalazeći se u mnogim teškoćama gdje je trebalo i život položiti, Srpska Crkva sa svojim vjernim stadom (Srpskim narodom) često je ostajala sama, bez ičije pomoći i podrške. Teško je saznanje da si sam sa svojim nemoćnim narodom i da nikog nemaš za pomagača i prijatelja osim Boga. Upravo taj oslonac Srpske Crkve i Srpskog naroda u BiH je bila vjera u Boga, koja je i dala snagu da preživi Srpska pravoslavna crkva sa svojim narodom jer vežući se za Boga izabrali su najboljeg pomagača i posrednika u crkvenom radu, misionarstvu i izgrađivanju vjere... "ako je Bog sa vama ko će protiv vas".

Srpska crkva u BiH u toj situaciji uvijek je bila uz svoj narod. Dajući glavni ritam životu Srba u ovim krajevima morala je i da vodi i da štiti svoj narod. Mudrosti je uvijek nedostajalo, ali ta ljubav prema svom narodu uvijek je radala izlaz, pa je narod u Bosni svoju Crkvu gledao ne kao zemaljsku već nebesku, a sveštenike kao svetitelje, koji su i sami iznikavši iz tog naroda bili pravi svetionici Srpskom narodu. Mnogo puta je svoju revnost za pastvu sveštenstvo plaćalo sopstvenim životima.

Suočeni sa mnogim strujama iz svih pravaca Srpska crkva u BiH je narod uvijek pozivala da što više misli na nebo na vječni život koji je i jedini smisao našeg življenja na zemlji.

Kroz sva ta teška vremena narod je u Crkvu gledao kao u lađu spasa i živa Crkva je bila na velikom udaru koju su na razne lukave tajne načine rušili osakaćivali, a često puta i javno progonili.

Iznikavši iz takvog naroda prota Svetislav Davidović se dosta trudio da sakupi najvažnije istorijske podatke i da sve to objedini i izda prvu Istoriju o majci Crkvi - Pravoslavnoj crkvi u BiH i tako svoju ljubav prema Crkvi i svom srpskom narodu kruniše jednom skromnom monografijom, koja nije genijalno ostvarenje, ako ga gledamo iz sadašnjeg ugla, u kojoj se može naći niz primedbi-kritika, ali ako se uzme u obzir na skroman-siromašan materijal i okolnosti u kojima je ovo djelo nastajalo i stvoreno onda je ova Istorija-Monografija pravi podvig - djelo od izuzetnog značaja.

Boris Nilević u predgovoru svojoj knjizi Srpska Pravoslavna Crkva u BiH do obnove Pečke Patrijaršije u izdanju "Veselina Masleše", Sarajevo 1990. godine, kaže da: "Pokušaj S. Davidovića iz 1931. godine suviše je skroman i nije zasnovan na dovoljnom korišćenju izabranih materijala..."

Ne poznajući ličnost prote Davidovića, njegovu ljubav prema Crkvi i Srpskom narodu, Nilević pokušava da umani ovo djelo, jer prota Davidović, nije istoričar on je sveštenik koji se bavi najvažnijim pitanjima duša svoga srpskog naroda, Žive Crkve. I shodno svojim moćima on stvara prvu pisanu istoriju o Srpskoj crkvi na ovim prostorima koja i pored velike daljine od svoje matice neće da ostane neopisana i bez traga.

Na promociji Nilevićeve knjige čuo se komentar jednog starijeg srpskog intelektualca, koji je nakon što se poveo razgovor o Davidovićevom djelu rekao: "Prot a Davidović je napisao koncept jer je imao preča posla radeći na živoj Crkvi a oni koji dođu poslije njega uglavnom će da razrađuju i dograđuju."

Ovo djelo prote Davidovića ma koliko da je površno ostvarenje ono je prvo takve vrste i zato je najbolje. Iz ništa je teško stvoriti nešto, a iz nešta uz malo podataka lako je stvoriti kvalitetnije.

Gledajući na samo djelo ono je više prilagođeno Srbinu vjerniku nego Srbinu istoričaru.

Zato preporučujemo svim čitaocima da pre nego počnu da čitaju ovo djelo prote Davidovića imaju u vidu da Prot a nije bio istoričar već sveštenik i sve što je radio - radio je iz ljubavi prema Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi i Srpskom narodu u Srbiji i BiH.

Fusnote

1 Naš znameniti istorik Stanoje Stanojević u nekoliko brojeva beogradske "Politike" (za 1930. god.) nepristrasno je opisao kako su pripadali ili razneseni naši istorijski izvori u svima krajevima; nije bilo samo u našim bos.-herc. manastirima (Žitomišljicu itd.),

U Janjićima, sjedištu bosanskih djedova, i sad leže nepretražene velike ruševne, koje bez sumnje kriju u sebi mnoge dragocjene podatke za istoriju "bosanske" crkve, a vatra u Fojničkom Franjevačkom manastiru 1664. g. kao što veli fra Mijo Batinić (Franjevački samostan u Fojnici, Zagreb 1913. g. st. 54) uništila je nebrojena stara pisma, bogatu knjižnicu i druge "dragocjenosti". Zato nigdje u Bosni i Hercegovini nema nijedne sačuvane čitave bogoslužbene knjige "bosanske crkve.

Oskudici naših istorijskih podataka krive su, dakle, ne samo političke prilike i vatra, nego i naša nemarnost.

2 Bogumili i patareni, Rad jugoslavenske Akademije, knjiga 7, 8. i 10. Zagreb 1869. g.

3 Poviest Bosne, Zagreb 1882. g.

4 Poviest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva, Sarajevo 1911. g.

5 Testament gosta Radina, Sarajevo 1911. g.

6 Geschichte der Serben, Gotha 1911. g.

7 Na primjer Gavrilović: Istorija srp. prav. crkve., Beograd 1927.

8 Petranović, Bogumili. crkva bosanska i Krstjani, Zadar 1867;

9 Milaš (ep. Nikodin); Ston u srednjim vjekovima, Dubrovnik 1910; Majkov: Istorija srp. naroda, Beograd 1878; Vukasović, Bilješke o kulturi Južnijeh Slovena. osobito Srbalja, Dubrovnik 1897; monah Genadije: Bos. crkva za bosanskih kraljeva, Istočnik 1891 g.: Atom: Kakva je bila crkva bosanska - vjera bosanska. Bos Vila 1892; Paskal Mladenović - Zelinac: Istorija Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1907; Glušac: Srednjovekovna "bosanska crkva" bila je pravoslavna, Beograd 1924.

10 Glušac, Povelje Matije Ninoslava str. 11, Banja Luka 1912.

11 Hrvatski biskup Grgur Ninski poveo je borbu za slovensko bogosluženje protiv splitskih sabora 925 i 928. g. Poslije poraza njegovih pristalica u Hrvatskoj, pojačale su u susjednoj Bosni hrvatske izbjeglice narodnu borbu najprije za crkveni jezik, a poslije (od 12 stoljeća) i za narodnu crkvu, kao što je to svagdje bilo na istoku.

12 Aug. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionallum I, str. 19.

13 Na humskoga kneza Miroslava, Nemanjina brata, po papinu nalogu 1198. g. udari s vojskom Andrija, brat Emerikov, radi "bogomilstva" (!) u Humu.

14 Glušac, Povelje str. 12.

15 Batinić, Franjevački samostan u Fojnici, str. 18

16 U Fojnici, Kreševu i Sutjeskoj. Fojnički je najznamenitiji rimokatolički manastir u Bosni: sagrađen je između 1313-1339. g. dakle odmah poslije dolaska franjevaca u Bosnu. 10. aprila 1664. g. izgorio je kao i mnogi bosanski stara dokumenti i knjige,

koje su se tu čuvale. 1666. g. taj je manastir ponovo sagrađen, te je i danas najuređeniji bos. herc. manastir uopće i sa najbogatijom bibliotekom.

17 Grujić, Pravoslavna srpska crkva, str. 8.

18 Bosanski rimokatolički biskup u početku je stanovao u Brdu (kod današnjeg sela Blažuja, sarajevski srez) uz crkvu sv. Petra iz 14 vijeka, a poslije u Kreševu, Sutjeskoj i Fojnici, ali najviše u Đakovu (cp. Prelog, Povijest Bosne, knj. 1. str. 59.).

19 Batinić, Franjevački samostan u Fojnici, str. 18.

20 Vukan i Stevan, Dragutin i Milutin, pa i car Dušan.

21 Ban Stjepan Kotromanić drugi kao pravoslavni od djetinjstva nije mogao ni biti po volji papama. Stoga se već 1337. g. tužio papa enedikt dvanaesti krbavskim knezovima Kurjakovićima, da ban i njegova vlastela brane jeretike (cn. Batinić, Djelovanje franjevaca, str. 59).

22 Rrolog, Povijest Bosne, str. 30.

23 Glasnik zem. muzeja 1906. g. str. 404-406

24 Prelog, Povijest Bosne str. 18-19

25 Moklosich, Monumenta serbica, , str. 186-190. i 200-202.

26 Stanojević, Istorija Bosne i Hercegovine, str. 42.

27 Tvrtkov brat Vuk kao bjegunac u Dubrovniku je 1368. g. primio rimokatoličku vjeru i tužio se je papi Urbanu petom, kako su svi Dotadašnji bosanski vladaoci bili raskolnici i krivovjernici (a u njih je ubrajao i svoga brata). Za Tvrtkove vlade ne samo da je u Bosni Državna vlast potpomagala istočnu (pravoslavnu) crkvu, nego je ona tada stekla veliki ugled i Uticaj na državu (Rački, Bogomili i Patareni, str. 127 do 128: Klaić, Poviest Bosne, str. 150).

28 Tada su bili najmoćniji bosanski velikaši: velike vojvode Hrvoje Vukčić (iz Donjih Krajeva) i Sandalj Hranić, a u Vrhbosni i istočnoj Bosni vojvoda Pavle Radinović: sva tri su bila "patareni" (tj. pravoslavni).

29 Klaić, Poviest Bosne, str. 276

30 Prelog, Poviest, str. 62;

31 Živković, Istorija hrišć. crkve, str. 145.

32 Batinić, Djelovanje franjevaca, str. 116;

33 Stjepan Tomašević bješe oženjen Jelenom (kao rimokatolkinja dobila je ime Mara), kćerju biv. srpskog despota Lazara Brankovića, koja mu je uz miraz donijela i mošti sv. Luke, ali ih je poslije 1463. prodala Mljecima. Poslije propasti Bosne i dugog lutanja po Dubrovniku, Hercegovini, Carigradu i Ježevu (kod Seresa) ta posljednja nesrećna bosanska kraljica umrla je oko 1500. g.

34 Klaić, v Poviest Bosne, str. 221.

35 Te episkope spominje Il. Ruvarac u Godišnjici Nikole Čupića, knj. 4 (Beograd 1878), str. 274.

36 Oba se spominju u povelji (1323. g.) bana Stjepana Kotromanića drugog i njegova brata kneza Vladislava: povelja je pisana u Mojštri u kući velikoga gosta Radoslava (Glasnik Zemaljskog Muzeja za Bosnu i Hercegovinu, 1906, str. 404 - 405).

- 37 Ime mu se nalazi u rukopisu krstjanina Radoslav krstjaninu Gosjaku; rukopis je nađen u arhivi propagande u Rimu. (Fr. Rački, Starine XIV, str. 22-27).
- 38 Grujić, Prav. srp. crkva, str. 45.
- 39 Po Gavriloviću, Istorija, str. 83, prvi je dabarski episkop bio Danilo, koga je naslijedio Isaije.
- 40 Taj je manastir sagrađen oko 1173. g.: Turci ga pretvoriše u džamiju, a poslije oslobođenja (1918. g.) opet služi kao crkva. U toj crkvi, kao i u crkvi sv. Nikole - obe su u Bijelom Polju - sačuvale su se mnoge rukopisne knjige, koje su javnosti nepoznate. (Drag. Stranjковиć, "Pravda" br. 309 od 1929. g.).
- 41 Bosanske su prestonice bile: Visoko, Bobovac, Sutjeska, Trstivnica, Mojštre i Jajce.
- 42 Podigao je kralj Dragutin, (Švabić, Istorija, str. 75).
- 43 Švabić, Istorija, str. 75 kaže da ju je počeo zidati kralj Dragutin, a dovršili su je njegovi sinovi Vladislav i Urošić, (po narodnom predanju Paprača je zadužbina "Vukana župana").
- 44 Klaić, Poviest Bosne, str. 225-226 (na državnom saboru u Visokom 1404. g. bijaše i djed Radomir).
- 45 Pisari ili dijaci su bili: Priboje (za bana Stjepana Kotromanića), Ivaniš, Pribislav, Radin, Dražeslav, (za bana Tvrtka) i dr.
- 46 Miklosich, Monumenta serbica, str. 1-2.
- 47 Miklosich, Monumenta serbica str. 28-29 i str. 32-33.
- 48 Glasnik zem. muzeja, 1906, str. 403, 404 i 405.
- 49 Monumenta serbica, str. 176.
- 50 Isto, str. 105-107.
- 51 Glasnik zem. muzeja 1906, str. 408.
- 52 Miklosich: Monumenta serbica, str. 188 i 201.
- 53 Monum. serbica, str. 252.
- 54 Monum. serbica, str. 229, 306, 313, 366-372.
- 55 Monum. serbica, str. 288, 412-414, 415, 457 i 460-463.
- 56 Isto str. 253.
- 57 Glušac, Bosanska crkva, str. 7 i 8.
- 58 Glasnik zemaljskog muzeja (Truhelka) 1911. str. 371-375.
- 59 Na cesti iz Glamoča u Lijevno (zapadna Bosna) ima u selu Carvici grob bosanskog velmože Milutina Marojevića iz 14. ili 15. stoljeća. Natpis je na njemu ćirilicom, a skoro pred svakom riječi stoji krst. Ma da "učeni" ljudi taj grob nazivaju bogomilskim, okolni narod vjeruje, da je to pravoslavno groblje. (Isaije Mitrović u "Politici" 1930. g.). A takvih grobova ima vrlo mnogo u Bosni i Hercegovini.
- 60 Ljub. Stojanović, Stari Srpski Zapisi i Natpisi knj. Š s. 10.
- 61 Bosanska crkva, str. 49.
- 62 Bilješke o kulturi, str. str. 145, Vukasović je uvijek pisao i za "bosansku crkvu" da nije bila patarenska, nego pravoslavna.

63 Ep. Nikodin, Ston, str. 43-45.

64 Istorija srpskog naroda, str. 165.

65 Arhiđakon splitski Toma kaže za humskoga kneza Petra, da je pataren, a sam Klajić (Poviest Bosne, str. 102) veli, da je vjerojatnije da je taj knez bio pravoslavni.

66 U rukopisu krstjanina Radoslav (v. str. 16, primj. 4) sačuvano je bogosluženje "bosanske crkve". U njemu se nalaze i ove rečenice: "Poklanjamo se Ocu i Sinu i svetom Duhu. - Dostojno i pravedno jest. Blagodat Gospoda našega Isusa Hrista budi sa svima u viki amin". Dakle tu nema ništa jeretičko, a čitavo bogosluženje naliči na kakvu molitvu iz pravoslavnog Trebnika, kao što gore ispisane rečenice vrlo napominju na sveštene riječi i pjesmu pjevača pred osvećenje darova na liturgiji (iz tzv. kanona prav. liturgije).

68 Ston, str. 97-99.

69 Bogomili, crkva bosanska i krstjani, Zadar, 1867.

70 Fr. Rački (Bogomili i Patareni, str. 174) govoreći o testamentu Hercega Stjepana kaže, da su Dubrovčani riječ krstjanin uvijek na latinski prevodili kao "patarenius".

71 Bosanska crkva, str. 53.

72 Glušac, Bosanska crkva, str. 54.

73 Da je rimokatolika uvijek bilo malo u Bosni i Hercegovini, priznaje i Klajić (Poviest Bosne, str. 287-288), a 1773. g. bilo ih je svega 66.895 (Batinić, Franjevački samostan u Fojnici, str. 90).

74 Svi hrišćani kao takvi treba da su dobri; odatle naziv i dobri "krstjani" a "Bošnjani" znači isto što i provincijska imena: Bosanac ili Bošnjak.

75 U Hvalovu rukopisu iz 1404. g. izrično se djed Radomir naziva "episkopom" bosanske crkve.

76 Vjerovatno je, da su se episkopi zvali "gostima" zato, što su rado dočekivani i često stanovali na dvorovima bosanskih i humskih vladalaca i vlastele. Slično tome bos. herc. rimokatolici dali su svojim franjevcima narodno ime "ujaci" jer su često morali stanovati po seoskim kućama s ostalim ukućanima, da ne upadaju u oči nasilnicima. U srednjem vijeku kod nas su nazivali gostima ne samo prave goste, nego i druge osobe, kojima se ukazivalo naročito poštovanje, pa nije čudnovato, što su tako zvali i episkope u Bosni.

77 Ustanak u Bosni od 1875-1878, str. 7.

78 Batinić, Franjevački samostan u Fojnici, str. 183-184.

79 Isto, str. 129.

80 Ljub. Stojanović (Stari Srpski Zapisi i Natpisi, knj. I, br. 427) citira riječi nekog prezvitera Vuka, da je u njegovo vrijeme (oko 1516. g.) u mjestu Vrhbosni, koja se zove Sarajevo, bilo "veliko umnožavanje agarjanskih čada, a pravoslavne hrišćanske vjere u toj zemlji veliko opadanje".

81 Prelog, Povijest Bosne, I dio, str. 42 i 45;

82 Pa ipak i pod Turcima bilo dugo vremena i hrišćana - spahija.

Tako arh. Nić. Dučić (Književni radovi, knj. I str. 54) veli, da je sultan Mehmed II darovao Milošu spahiji pravo na 6 kuća u selu Žitomišljicu, te je on od toga odredio prihod manastiru u XVI vijeku. Obnovili su Žitomišljic vojvoda Petar i spahija Milisav Hrabren, od koga potječe porodica Miloradovići (knj. I, str. 58-59). Vlad. Sakrić (Popis bosanskih spahija, Sarajevo 1930. g. str. 9-10) također spominje hrišća. spahije: Hrabrene, Vojina Podblačinina i Kujundžiče, a takvih je još bilo jer su se u ratu 1683-1699 kompromitovale i pobjegle.

83 Glušac, Bosanska crkva, str. 40 - 41.

84 Srebreničkoj banovini (nazvana po gradu Srebreniku), pripadala je nekadašnja Usora.

85 Turci već 1521. g. razoriše sve rimokatoličke manastire, jer su htjeli da prisilno uvedu im (Batinić, Franjevački samostan, str. 25-26).

86 Biskup Petretić tuži austrijskom caru (1667. g.) marčanskog vladiku Mijakića, jer je okorjeli šizmatik, ruga se katoličkoj veri, koju Vlasi zovu rimskom... a sebi kažu da su kristjani (Marković: Seobe Srba, str. 80).

87 Prelog, Povijest Bosne, I, str. 35 i 37.

88 Stanojević, Istorija Bosne i Hercegovine, str. 54.

89 Mitropolit: Marko bosanski, Maksim hercegovački i Demetijan zbornički spominju se sa ostalim srpskim arhijerejima na saboru u Ohridu 1532. g., jer su priznavali ohridskog arhiepiskopa Prohora. (Ilarion, episkop gornjo-karlovački, Glasnik Srpske patrijaršije, br. 17. od 1930. g.)

90 Grbić, Karlovačko vladičanstvo, knj. I, str. 173 i 206.

91 Vladimir Ćorović, Hercegovački manastiri (u Glasniku Zem. Muzeja 1911. str. 510-511).

92 M. Sava Kosanović, Istočnik 1898, str. 21-23 i 41 - 42.

93 Tu titulu i sad nose sarajevski (dobro-bosanski) mitropoliti.

94 Kemura-Ćorović, Prilozi str. 1.

95 Il. Ruvarac, O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima, Mostar 1901, str. 11-12.

96 Longin je bio petrovski ili poluhercegovački mitropolit, tj. mitropolit istočne Hercegovine sa sjedištem u Mileševu, a poslije u Nikšiću: takvih je još bilo.

97 Bio je mitropolit zapadne Hercegovine sa sjedištem u man. Tvrdošu: on se prvi nazvao "zahumskim".

98 Ruvarac, O humskim episkopima, (str. 29) i Ružirić, (Vesnik Srp. Crkve 1897. str. 933) u svemu se ne slažu o ovim episkopima.

99 Istočnik 1904. g. str. 172.

100 Istočnik 1898. g. str. 55.

101 Pred šerijatskim sudom, kod kadije.

102 Kemura - Ćorović, Prilozi, str. 1-2

103 Vladislav Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 vijeku (Sarajevo 1928), str. 7 i 53.

- 104 Prilog D.-B. Istočniku za 1888. g. str. 1, i Istočnik 1898. g. str. 40 i 56.
- 105 Glas Istine 1890. g., str. 63.
- 106 Istočnik 1898. str. 374.
- 107 Vladimir Krasić u "Stražilovu" 1885. g., br. 48 i Šematizam banj.-bihač. eparhije 1912. g. str. 13.
- 108 Vidi 3 primj. na 30 str.
- 109 Prelog, Povijest Bosne, I dio, str. 152
- 110 Vladimir Ćorović: Trebinjski manastir, glasnik Zem. Muzeja 1911. str. 509.
- 111 Prelog, Povijest Bosne I dio, str. 154
- 112 Franjevački manastir u Fojnici imao je posebnu i besplatnu gostionicu (musafirhanu) muslimanske putnike, pa ipak nije bio pošteđen od vriske, psovke i drugih nasilja, jer je tu dolazio i ološ bez ikakve potrebe (Batinić, Franjevački samostan str. 25).
- 113 Kuripešić je 1530. god. vidio kod Sarajeva gdje Turci pred sobom gone roblje na prodaju kao stoku - 15 do 16 muške i ženske hrišćanske djece. (Putovanje Benedikta Kuripešića - Rad jugoslovenske akademije u Zagrebu, knj. 56, str. 9), - Turci su 1690 i 1768. g. vješali pravoslavne Srbe pred crkvom u Sarajevu (Skarić, Prav. narodna crkva u Sarajevu, str. 25).
- 114 Marković, Seobe Srba, str. 14 i 15.
- 115 Isto, str. 10.
- 116 Isto. str. 14.
- 117 Prelog, Povijest Bosne I dio, str. 72-73.
- 118 Glas Istine 1890. g. str. 68.
- 119 Marković, Seobe Srba, str. 5
- 120 Isto, str. 46, 47, 50 i 62.
- 121 Batanić, Djelovanje franjevacu str. 87.
- 122 Prelog, Povijest Bosne II dio, str. 38.
- 123 Prelog, Povijest Bosne I dio, str. 79 i 81.
- 124 Glasnik Prav. Dalmat. Crkve 1901. god., str. 7 u Dalmaciji su rimokatolički biskupi i sveštenici smetali pravoslavnima svagdje i svakom prilikom, nijesu im dopuštali imati vladike, čak su imali i svoje oltare u pravoslavnim crkvama (npr. u Zadru itd.) to je trajalo do početka 19 vijeka. Dubrovčani su nasilno pokatoličili Ston i Konavlje i nijesu nikad dopuštali graditi pravoslavne crkve.
- 125 To su istorijski fakti, koji se ne mogu pobijati, ali se dadu lako razumjeti pri tadašnjim prilikama. Tih je pokušaja bilo više.
- 126 Istočnik. 1898. g. str. 41-42.
- 127 Isto, i Glas Srp. Kr. Akad. XI, str. 181 i 186.
- 128 Rimokatolici su Vlasima nazivali pravoslavne, a ovi njih Šokcima!
- 129 Fermendžin, Acta Bosne, str. 551 i 553.
- 130 Prelog, Povijest Bosne, I dio, str. 58.
- 131 Isto, II dio, str. 187.

- 132 Istočnik, 1898, str. 56.
- 133 Glas Istine 1885. g., str. 121.
- 134 Sarajevska crkvena opština tada se brojila u najznatnije u patrijaršiji. Ona je drugim crkvama dijelila odežde i razne utvari, otkupljala robove od Turaka itd. (Skarić, Srp. prav. crkva i narod u Sarajevu, str. 25, 28, 32, 35 i 47).
- 135 Šematizam D. bos. eparhije 1882. g. str. 47 i Skarić, str. 127-128.
- 136 Prohaska, Das kroatisch - serbische Schriftuum, str. 128-129.
- 137 Dr. fra lul, Jelenić Kultura i Bosanski franjevci, I svezak, str. 229.
- 138 Prelog. Povijest Bosne, II dio, str. 38.
- 139 Prelog, Povijest Bosne, II dio str. 22.
- 140 Kemura - Ćorović, prilozi str. 17-18.
- 141 Jukić, Zemljopis i povestnica Bosne, str. 145.
- 142 Prelog, Povijest Bosne, II dio, str. 62-63.
- 143 Bratstvo 1926, str. 180-181.
- 144 Kemura - Ćorović, Prilozi str. 4.
- 145 Glas Istine 1888, str. 246.
- 146 Kemura - Ćorović, Prilozi, str. 19 i 21.
- 147 Svi episkopi - pomoćnici dabro-bosanskih mitropolita nosili su titulu "bjelosijski".
- 148 Vikarni episkopi Antim, Sofronije i Neofit zvali su se "kratovski" episkopi po Kratovu kod manastira Banje, jer su dabarski episkopi stanovali i u Kratovu.
- 149 Kemura - Ćorović, Prilozi str. 10-14.
- 150 Isto, str. 27-29.
- 151 Kemura - Ćorović, Prilozi, str. 17-18.
- 152 Istočnik 1894. g., str. 370-372.
- 153 Ustanak u Bosni, str. 45, 46, 49 i 164.
- 154 Ustanak u Bosni, str. 198-199. - Još prije ustanka 1874. g. pojavio se je pokret za obnavljanje pečke patrijaršije, a najživlji je bio u Bosni i Hercegovini (Bratstvo 1926. god., str. 60).
- 155 Prelog, Povijest Bosne, II dio, str. 169.
- 156 Istočnik, 1891, str. 312.
- 157 I franjevci su davali zapise i ljekove narodu bez obzira na vjeru.
- 158 Franjevci su još 1730. g. tražili, da se zabrani pred šerijatskim sudom vjenčavati rimokatolike (Batinić, Djelovanje franjevaca, knj. 3 str. 204), ali zadugo nijesu u tome uspjeli.
- 159 Istočnik, 1900. g. str. 93.
- 160 Kemura - Ćorović, Prilozi, str. 26-29.
- 161 Al. Haruzin, Bosnia i Gercegovina, S. Peterburg. 1901. g
- 162, Istočnik 1899 g., str. 49 - 51.
- 163 Isto 1898 g., str. 143.
- 164 Izišla je posebno oštampana pod imenom: Uredba crkveno-prosvjetne uprave srpk. prav. eparh. u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1905.

165 Od bogoslova se je tražila prethodna sprema 4, 5, 6 i 8 razreda gimnazije, a sad, kao i zaostale bogoslovije, samo četiri razreda s malom maturom. Više jerarhija i profesori bogoslovije i vjeronauke na srednjim školama dobili su dosad više bogoslovsko obrazovanje na teološkom fakultetu u Černovicima, na ruskim duhovnim akademijama i na bogoslovskom fakultetu u Beogradu. Dok su Bosna i Hercegovina bile pod Austro-Ugarskom, niko nije mogao sa svjedodžbom duhovne akademije biti profesor bogoslovije ili koje srednje škole, jer je smatran za politički sumnjiva.

166 Istočnik 1898. Str. 49-52, 66, 68 i 179-184.

167 Vidi str. 34.

168 Vjesnik, zvanični organ, 1909. g. broj 2. To je bilo u drugoj polovini 19 stoljeća.

169 Vjesnik, 1909. g. br. 2.

170 Šematizam srp. prav. epc. zahum. mitropolije krajem 1900. III odjeljak.

171 Neki misle, daje mitrop. Letica za vrijeme rata sve činio po savjetu Danila Dimovića, poznatog advokata i branioca optuženih Srba.

172 Radosna je i znamenita pojava, što je srp. prav. crkvena opština u Sarajevu ustanovila sirotište za djecu sa zabavištem. Tu radi 7 kaluđerica (Ruskinja i Srpkinja), te je ta ustanova prvi ženski naš manastir u B i X.

173 3 Sv. Vasilije Ostroški je jedini srpski svetitelj, koji je živio i radio na području bosansko-hercegovačke crkve.

174 I pokraj iskrene odanosti pravoslavlju, i idealnog patriotizma oni su se uvijek odlikovali najvećom tolerancijom prema drugim vjerama i plemenima.

175 Događa se u gradovima da školska mladež posti pred pričest, a u istoj kući mrse njihovi roditelji ili staraoci, čime se daje mladima rđav primjer.

176 Tome su bile krive i partijske borbe prije 6. januara 1929 g i nepotrebno učestvovanje sveštenstva u njima.

177 Hrišćanski Vesnik 1903. g. str. 223.

178 Memorandum islamskog naroda, str. 92-93 i 98.

179 Prelog, Poviest Bosne, str. 62;

180 Isto, str. 113-114.

181 U prnjavorskom srezu prešao je u pravoslavlje znatan dio grkokatolika, koji se doseliše sa Galicije. Taj prelaz pravoslavne crkvene vlasti nijesu pomagali kao što bi to činile rimokatoličke u sličnim slučajevima.

182 Glasnik sv. Ante Padovanskog 1927., br. 5.

183 Sv. Lazar, kalendar za 1925. g.

184 Istočnik 1899. g. str. 211-212.

185 Vlad. Ćorović, Crna Knjiga (patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svetskog Rata (1914-1918), str. 44 - 45.

186 Srpska Crkva 1919. brojevi 4, 5 i 6.

187 Isto, brojevi 3, 5 i 6.

188 Srpska Crkva 1919, brojevi 3, 4, 5 i 6.

189 U Doboju se nalazi veliko groblje interniraca, jer je tu bilo smješteno preko 33.000 Bosanaca i Hercegovaca, osim 12.000 srbijanskih i crnogorskih vojnika (Vlad. Ćorović, Crna Knjiga, str. 166).

190 U književnom listu "Bos. Vili" koju je uređivao Nikola T. Kašiković u Sarajevu, saradivali su i sveštenici

191 Hrišćanski Vesnik, 1903. g. str. 224.

192 Istočnik 1890. g. str. 323.

193 Istočnik 1890. g" str. 401 i 1891. g., str. 13-14.

194 Samo su u banjalučkoj i bihačkoj eparhiji ustanovljeni prema Uredbi, 157, okružni protopresviterati, a u ostalim trima imaju protojereji s parohijom, koji nadziru parohije i crkvene opštine.

195 Glušac, Povelje Matije Ninoslava str. 11, Banja Luka 1912.

196 Hrvatski biskup Grgur Ninski poveo je borbu za slovensko bogosluženje protiv splitskih sabora 925 i 928. g. Poslije poraza njegovih pristalica u Hrvatskoj, pojačale su u susjednoj Bosni hrvatske izbjeglice narodnu borbu najprije za crkveni jezik, a poslije (od 12 stoljeća) i za narodnu crkvu, kao što je to svagdje bilo na istoku.

197 Klaić, Poviest Bosne, str. 276

Projekat Rastko

www.skripta.info